294.3137
ส752ว

วัดต้นไทรครีมหาไพธ

นิพนธ์

๑ พฤศจิกายน ๒๕๒๑

๏ *พระ* จันทร์วระแจ่มเรือง รัศมี

ศรี ศากยกษัตริย์ศรี ตรัสรู้

มหา อริยสัจจ์มี อริยสัจจ์

โพธิ์ พฤกษมณฑลผู้ แผ่ระย้าอริยธรรม ฯ๏

อุทิศให้หอสมุดแห่งชาติ

นายดาภา ภมรบุตร

หอสมุดแห่งชาติ
15 มี.ค. 2532
กรมศิลปากร

◎ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ◎

ตำบลโคกปี๋บ

อำเภอศรีมหาโพธิ

จังหวัดปราจีนบุรี

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

สุจิตต์ วงษ์เทศ

หอสมุดแห่งชาติ

วัดต้นโพธศรีมหาโพธิ

จัดพิมพ์เนื่องในงานสมโภชต้นโพธศรีมหาโพธิ
ประจำพุทธศักราช ๒๕๑๑
พิมพ์ครั้งแรก ๓,๐๐๐ เล่ม

ปก : รูปเขียนของ อังคาร กัลยาณพงศ์

เลขห้อง จป

เลขหมู่ ๒๙๑.๓๑๓๗
ส๗๕๒จ

เลขทะเบียน ๑๓๗๒๑๒๓๑๓๑๑๐๒๓๑๑๑๑

ภาพในเล่ม

พิบูล ศุภกิจวิเลขการ
สุจิตต์ วงษ์เทศ

แม่พิมพ์ : ท. ศิลป
หน้าวัดสระเกศ ฯ พระนคร

พิมพ์ที่ : อักษรสัมพันธ์
หน้าวัดราชบพิธ ฯ พระนคร

บรรดาพุทธศาสนิกชนที่มานมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ในงานสม.โภชแต่ละปีนั้น ต่างต้องการหนังสือประวัติต้นโพธิ์ ประวัติวัด แต่ทางวัดก็ยังมิได้จัดพิมพ์ซ้ำอีก เพราะฉบับที่นายประพันธ์ รัตนเพทย์ แต่งและจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อปี ๒๕๐๒ นั้น หมดนานแล้ว อาตมาจึงขอให้นายสุจิตต์ วงษ์เทศ ซึ่งกำลังเรียนทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีโดยตรง เป็นผู้เรียบเรียงขึ้นใหม่ พร้อมทั้งเป็นธุระจัดพิมพ์ให้ด้วย

นายสุจิตต์ วงษ์เทศ เป็นบุตรนายสำเภา วงษ์เทศ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๗ บ้านด่าน แลนางลิ้นจี่ ครอบครัวนี้คุ้นเคยกับอาตมาเป็นอย่างดี ทั้งนายสำเภาเองก็เป็นกรรมการวัดอยู่ด้วย อาตมาจึงยินดีมาก ที่นายสุจิตต์ผู้เป็นลูกบ้านนี้ มีโอกาสนำเอาวิชาความรู้ที่ตนเองศึกษาอยู่ที่คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร มาช่วยเหลือวัด ในทำนองเดียวกันก็ช่วยเหลือท้องถิ่นกำเนิดของตนเองอีกด้วย

เขตอำเภอศรีมหาโพธินี้ มีโบราณวัตถุโบราณสถานอยู่มากมาย สิ่งเหล่านี้เป็นสมบัติวัฒนธรรมของชาติ เป็นเกียรติยศของอำเภอ อาตมาจึงขอให้ชาวอำเภอศรีมหาโพธิที่อ่านหนังสือเล่มนี้ ได้บ่าวประกาศให้ทราบโดยทั่วกันว่า จงช่วยกันหวงแหนและรักษาสิ่งเหล่านี้ไว้ เมื่อพบแล้วอย่าทำลายหรือขายไปเสีย จงแจ้งให้เจ้าหน้าที่ศิลปากรทราบ อันนับเป็นกุศลของท่านทีเดียว เพราะโบราณวัตถุสถานแถบนี้เป็นสิ่งที่ทำขึ้นเนื่องในศาสนาทั้งสิ้น.

พระธรรมธรเย็น สุขวโร

(พระธรรมธรเย็น สุขวโร)
เจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ

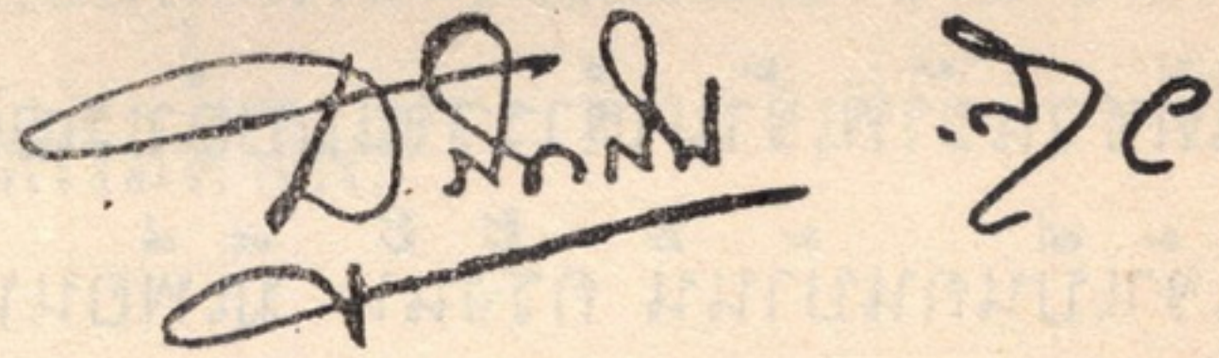
คำนำ

นายสุจิตต์ วงษ์เทศ นักศึกษาคณะโบราณคดี ได้นำบทความเรื่อง ประวัติวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ที่ตนเองแต่งขึ้นมาขอให้ข้าพเจ้าช่วยตรวจตราแก้ไข ข้าพเจ้าได้อ่านดูโดยตลอดแล้ว เห็นมีผิดพลาดอยู่บ้างแต่เพียงเล็กน้อย จึงได้แนะนำให้แก้ไขเสียใหม่ให้ถูกต้อง บัดนี้นายสุจิตต์ได้มาขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำนำให้อีกซึ่งข้าพเจ้าก็ยินดีรับทำให้ด้วยความเต็มใจ

นายสุจิตต์เป็นผู้ที่สนใจในวิชาโบราณคดีไทยอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในด้านการสำรวจและค้นคว้า แม้บทความครั้งก่อน ๆ จะเป็นไปทำนองห่วงใยในความคงอยู่ของโบราณวัตถุสถานในประเทศไทยยิ่งกว่าอย่างอื่น ไม่มีความรู้ทางด้านวิชาโบราณคดีปรากฏอยู่มากนัก แต่ในบทความเรื่องนี้นายสุจิตต์ก็ได้แสดงให้เห็นว่าถ้าตนต้องการจะเขียนเรื่องเกี่ยวกับวิชาโบราณคดีอย่างแท้จริง ก็อาจจะทำได้เช่นเดียวกัน

ข้าพเจ้าจึงขอชมเชยนายสุจิตต์ และหวังว่าความพยายามของนายสุจิตต์ คงจะเป็นตัวอย่างอันดีแก่นักศึกษาคณะโบราณคดีโดยทั่วไป อนึ่งถ้านายสุจิตต์พยายามศึกษาวิชาแขนงอื่น ๆ ที่มีบังคับให้ศึกษาอยู่ในคณะโบราณคดี เพราะเป็นวิชาที่เกี่ยวข้องกับวิชาโบราณคดี จนสำเร็จแล้ว นายสุจิตต์ก็คงจะได้เป็นหลัก ๆ หนึ่งในการศึกษาค้นคว้าวิชาโบราณคดีไทยในภายภาคหน้าต่อไป

ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าหนังสือเล่มนี้ของ นายสุจิตต์ วงษ์เทศ คงจะให้ความรู้แก่ท่านผู้อ่านในทางด้านโบราณวัตถุสถาน เกี่ยวกับเมืองพระรถ (เมืองศรีมโหสถ) อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี บ้าง ไม่มากก็น้อย และเชื่อว่าหนังสือเล่มนี้คงจะช่วยทำให้ประชาชนชาวไทยช่วยกัน ร่วมมือ รักษาโบราณวัตถุสถานในประเทศไทย ให้คงอยู่คู่บ้านเมืองเราตลอดไป.

(ศาสตราจารย์หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล)

คณบดีคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

คำปรารภ

ข้าพเจ้าเกิดที่บ้านด่าน แม่เป็นชาวบ้านด่าน พ่อเป็นชาวบ้านโคกมอญ เมื่อเล็กเรียนหนังสือที่โรงเรียนวัดสระข่อย และโรงเรียนวัดต้นโพธิ์ฯ ขณะเรียนชั้นประถมที่โรงเรียนวัดต้นโพธิ์ฯ นั้น เป็นเด็กวัดนี้ ลูกศิษย์ *หลวงพี่บ่วน* (สกล จันทรศรี) ครั้ง*พระครูฉัตร* (ฉัตร คงฺคปญฺโญ) เป็นเจ้าอาวาส ครั้นจบชั้นประถมปีที่ ๔ แล้ว จึงไปเรียนชั้นมัธยมในกรุงเทพฯ โดยเป็นลูกศิษย์หลวงพี่บ่วน ซึ่งไปจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดาราม สำราญราษฎร์

เมื่อเรียนจบชั้นเตรียมอุดมศึกษา จึงสอบคัดเลือกเข้าเรียนที่คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ระยะนี้เองข้าพเจ้าเริ่มศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเมืองศรีมโหสถ ที่บ้านโคกวัด กระทั่งต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๙ *อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม* ได้ชวนข้าพเจ้ามาสำรวจแถบอำเภอศรีมหาโพธิ ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นคนบ้านนี้ ครั้งนั้น มีเพื่อนนักศึกษาร่วมเดินทางมาศึกษาและสำรวจด้วยหลายคน เมื่อเสร็จการศึกษาและสำรวจครั้งนี้แล้ว อาจารย์ศรีศักร ได้เสนอให้คณะโบราณคดี นำนักศึกษามาทำงานทางโบราณคดีในแถบนี้

ต่อมา ท่านอาจารย์ *ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล* คณบดี คณะโบราณคดี ทรงนำนักศึกษาทั้งคณะมาศึกษาและสำรวจแถบอำเภอศรีมหาโพธิอีกครั้งหนึ่ง แล้วทรงตกลงพระทัยมอบให้ *อาจารย์พิสิฐ เจริญวงศ์* สำรวจและวางโครงการการขุดค้นประจำปีของคณะโบราณคดี ในแถบนี้

ปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ คณะโบราณคดี ได้มาขุดแต่งโบราณสถานที่บ้านโคกขวาง ตำบลหนองโพรง อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ระยะที่ข้าพเจ้าเป็นนักศึกษามาทำงานทางโบราณคดีครั้งนี้เอง เป็นโอกาสที่ข้าพเจ้าได้ศึกษาแผ่นดินของอำเภอศรีมหาโพธิมากที่สุด เพราะได้ความรู้จากท่าน*พระครูศรีมหาโพธิคณารักษ์* (สวาสดิ์ กิตติมา) เจ้าคณะอำเภอศรีมหาโพธิ *คุณบรรจบ เทียมทัด* หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๕ และข้าราชการอำเภอศรีมหาโพธิเกือบทุกท่าน โดยเฉพาะ *ว่าที่ ร.ต. ศรีสิทธิ วาสิกสิริ* นายอำเภอศรีมหาโพธิ

ต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๐ คณะโบราณคดี ได้จัด*โบราณคดีทัศนา* เพื่อเที่ยวดูร่องรอยทางโบราณคดีแถบอำเภอศรีมหาโพธิ และได้มาพักรับประทานอาหารที่วัดต้นโพธิ์ ฯ นี้ มีผู้ร่วมขบวน

ทัศนาจรจากกรุงเทพ ฯ เป็นอันมาก ท่านเหล่านั้นได้สอบถามถึงหนังสือประวัติวัดต้นโพธิ์ ฯ แต่ทางวัดไม่มี ท่านอาวาส คือ ***พระธรรมธรเยื่อน สุขวโร*** จึงปรารภว่า อยากให้ข้าพเจ้าเขียนประวัติวัดขึ้น ข้าพเจ้าก็ตริกตรองอยู่ เพราะสติปัญญายังไม่อำนวย

เมื่อมหาวิทยาลัยเปิดภาคการศึกษา ข้าพเจ้าจึงเริ่มสอบประวัติวัดต้นโพธิ์ ฯ โดยศึกษาตามแนวที่ท่านอาจารย์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงบรรยายในชั่วโมงเรียน และตามแนวที่อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม บรรยายในห้องเรียนและนอกห้องเรียน คอระยะทออกศึกษาสารวจตามจังหวัดต่าง ๆ ต่อมาเมื่ออาจารย์ศรีศักร ไปศึกษาต่อ ณ ประเทศออสเตรเลียแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้รับคำแนะนำในการศึกษาค้นคว้าจากอาจารย์ ***คงเดช ประพัฒน์ทอง*** อีกชั้นหนึ่ง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ข้าพเจ้าเกิดที่บ้านด่าน โตมาด้วยข้าวก้นบาตรพระวัดต้นโพธิ์ ฯ มีความรู้มาด้วยครูโรงเรียนวัดต้นโพธิ์ ฯ แลโรงเรียนวัดสระข่อยเป็นปฐม จึงหมายใจว่าจะทดแทนพระเดชพระคุณเมื่อมีโอกาส อนึ่งนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจเอาเองว่า อันมนุษย์เช่นเรานี้ หากได้มีความรัก หวงแหนในท้องถิ่นของตนแล้ว ก็เท่ากับรักชาติด้วยอย่างแน่นอน แม้จะยังไม่

สามารถสร้างสรรความเจริญให้แก่ท้องถิ่นที่กำเนิด เพียงมีหัวใจกตัญญูก็คงเพียงพอ

..... และเมื่อคิดแล้วก็ยังไม่รู้ว่าจะสร้างความเจริญแก่ท้องถิ่นได้อย่างไร เพราะ ๑. แม้ว่ากำลังเป็นนักศึกษาอยู่ แต่ก็เป็นนักศึกษาโบราณคดี ซึ่งความรู้สึกทั่วไปของคนสมัยใหม่นี้มิได้ถือว่ามีความจำเป็นอย่างไรเลย ถ้าหากข้าพเจ้ามีความสามารถเรียนจบจากคณะโบราณคดีได้จริง ก็ยังไม่เห็นว่าบ้านเมืองจะต้องการให้สร้างความเจริญอยู่นั่นเอง ๒. แม้ว่ามีงานที่พอจะทำได้ ก็เป็นงานเขียนหนังสือ ซึ่งข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่าจะเอาการเขียนหนังสือมาสร้างสรรความเจริญได้อย่างไร

ด้วยความคิดดังกล่าว จึงตกลงใจศึกษาค้นคว้าเรื่องราวประวัติศาสตร์ โบราณคดี อันเกี่ยวกับอำเภอศรีมหาโพธิ เมืองศรีมโหสถ และวัดต้นโพธิ์ ฯ ให้ดีที่สุด อย่างระมัดระวังที่สุดเท่าที่ความเป็นนักเรียนของข้าพเจ้าจะทำได้

ทั้งนี้ เพื่อรวบรวมมาเรียบเรียง แล้วจัดพิมพ์ขึ้นเป็นหนังสือที่เกี่ยวกับอำเภอศรีมหาโพธิ เมืองศรีมโหสถ และวัดต้นโพธิ์ ฯ ตามที่ท่านเจ้าพระคุณหลวงน้าเยื้อนเคยปรารภไว้

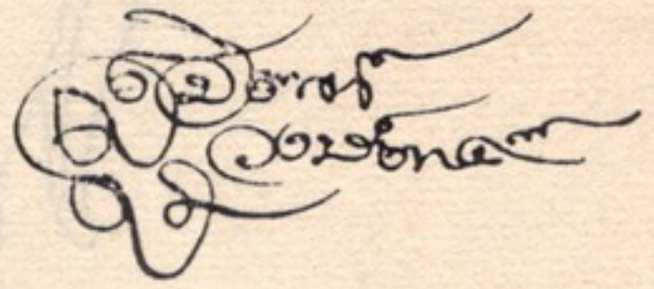
เมื่อได้เรียบเรียงเป็นต้นฉบับเรียบร้อยแล้ว ท่านอาจารย์ *ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล* ได้ประทานกรุณาทรงตรวจแก้ข้อบกพร่อง *อาจารย์มานิต วัลลิโภดม* อดีตภัณฑารักษ์พิเศษ กรมศิลปากร ได้เมตตาในการทำงานของข้าพเจ้าในครั้งนี้ด้วย ทั้ง *อาจารย์ไขศรี ศรีอรุณ*เล่า ก็กรุณาช่วยเหลือให้ได้มาถ่ายรูปสถานที่ต่าง ๆ ที่วัดต้นโพธิ์ ฯ นี้

ข้าพเจ้าขอน้อม รำลึกถึง พระเดชพระคุณของ ท่านที่เอ่ยพระนามและนามมาแล้วตั้งแต่ต้น

การพิมพ์หนังสือเล่มนี้ข้างจะเร่งทำ แต่ก็มีผู้ให้ความช่วยเหลือข้าพเจ้า โดยถือเป็นกุศลกรรมด้วย คือ *นายฮ่องเค แซ่ลิ้ม* ผู้จัดการโรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ *นายเรืองชัย ทรัพย์นิรันดร์* และ *นายประเสริฐ สว่างเกษม* ประจำกองบรรณาธิการนิตยสารช่อฟ้า *นายขรรค์ชัย บนปาน นายเถกิง พันธ์เถกิงอมร* และ *นายจำกัด ผ่องใส* ผู้เพื่อนเรียนอยู่ด้วยกัน ท่านเหล่านี้ต่างช่วยเป็นธุระทางการพิมพ์ ทำบล๊อก ตรวจคำผิด และคอยตรวจตราความเรียบร้อยต่าง ๆ จึงขออนุโมทนาในบุญกิริยาร่วมกันครั้งนี้ ยัง *นางสาว ปรานี เจียรดิษฐ์อาภรณ์* นักศึกษาชั้นปีที่ ๓ ได้ช่วยตรวจหา

ความในพระราชพงศาวดารที่กล่าวถึงดงศรีมหาโพธิ์ ด้วยน้ำใจอันงดงาม ก็สมควรได้รับผลานิสงส์ด้วย

จริงอยู่ ข้าพเจ้าเรียนศาสตร์ทางโบราณคดี แต่ก็มิได้หมายว่า ข้อความในหนังสือเล่มนี้ถูกต้องเสียทั้งหมด เพราะข้าพเจ้าเพิ่งเป็นนักศึกษาเท่านั้น ดังนั้นการศึกษาค้นคว้ารวบรวมมาเรียบเรียงจึงจะมีพลาดพลั้งได้ หวังว่าท่านผู้สูงด้วยชาติวุฒิ คุณวุฒิ และวัยวุฒิ คงจะเข้าใจในเจตนาของข้าพเจ้า.

๓๑ มีนาคม ๒๕๑๑

๑๒๐ ตลาดบ้านด่าน
ตำบลโคกปี๋บ
อำเภอศรีมหาโพธิ
ปราจีนบุรี

สารบัญ

๑ เกริ่น

๕ ดงศรีมหาโพธิ์

๖ – ว่าด้วยภูมิสถานของเมืองศรีมโหสถ

๗ – ว่าด้วยดินและสระน้ำ

๑๔ – ว่าด้วยโบราณวัตถุสถาน

๑๖ – ว่าด้วยอายุของเมืองศรีมโหสถ

๑๙ – ศิลาจารึกเนินสระบัว

๒๕ – สรุปเปรียบเทียบ

๒๖ – ว่าด้วยสาเหตุที่เมืองศรีมโหสถร้าง

๒๗ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ

๓๕ – พระบรมราชโองการ

๓๖ – ประเพณีและวัฒนธรรม

๓๗ – ลำดับเจ้าอาวาส

๓๘ ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ

๔๖ – ตำนานเรื่องที่หนึ่ง

๔๙ – ตำนานเรื่องที่สอง

๕๑ – ตำนานเรื่องที่สาม

๕๒ ภาคผนวก

๕๓ – พระนิรันตราย

๕๖ – พระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕

๘๑ – รัชกาลที่ ๖ เสด็จเมืองศรีมหาโพธิ

จังหวัดนครราชสีมา
จังหวัดนครนายก
จังหวัดบุรีรัมย์
จังหวัดฉะเชิงเทรา
ประเทศกัมพูชา
ปราจีนบุรี
กบินทรบุรี
ศรีมหาโพธิ
บ้านสร้าง
ประจันตคาม
สระแก้ว
วัฒนานคร
อรัญประเทศ
ตาพระยา
เขาใหญ่
เขาพนมดิบัต
เขาสามมุข
เขาสอยดาว
เขาอ่างฤาไน
เขาชะเมา
เขาหินซ้อน
เขาหินทราย
เขาอีโต้
เขาพนมสารคาม
เขาพนมรุ้ง
เขาพระยาเดินธง
เขาพระยาอินทร์
เขาพระยาไฟ
เขาพระยาเย็น
เขาพระยาสัตบรรณ
เขาพระยาสัตบรรพ
เขาพระยาสัตบรรพต
เขาพระยาสัตบรรพตา
เขาพระยาสัตบรรพตา
เขาพระยาสัตบรรพตา

ๆ ศรี ๆ

◎ โย สพฺพโลกโมหิโต กรุณาธิวาโส
โมกฺขํ กโร นิรมลํ วรปุณฺณจนฺโท
เณยฺโย ทโม นวิกุลํ สกลํ วิพุทฺโธ
โลกุตฺตโร นมตฺถิ ตํ สิรสา มุเนนฺทํ

◎ โสปาณมาลมมลํ ติรณาลยสฺส
สํสารสาครสมุตฺ- ตรณาย เสตุ
สมฺพาธตีรายปี จชฺ- ณตฺตเขมมคฺคํ
ธมฺมํ นมสฺส ต สทา มุนินา ปสฏฺฐ

◎ เทยยํ ททา ปยม ปียาต- ตปสนนจิตตา
ทตฺวา นรา ผลมูลํ รตนํ สรนฺติ
ตํ สพฺพทา ทสพเล- นปี สุปฺปสฏฺฐ
สงฆํ นมสฺส ต สทา มิตปุณฺณเขตฺตุ

(วสันตดิลกฉันท์)

ดูคำแปลหน้า ๒๒–๒๓

ต้นศรีมหาโพธิ์
ปราจีนบุรี

พระอธิการเยื้อน สุขวโร
เจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ
ถวายรูปต้นพระศรีมหาโพธิ์
แด่
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เมื่อวันเสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดพระกฐิน
ณ วัดแก้วพิจิตร ปราจีนบุรี
พ.ศ. ๒๕๐๗

เจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ฯ
เนื่องในพิธีสรงน้ำพระวันสงกรานต์

เจดีย์บรรจุอัฐิ หลวงพ่ออิฐ

ภายในโบสถ์ ปัจจุบัน

อดีตเป็นสิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว อันเราจะเรียกร้องเอากลับคืนมาไม่ได้ แต่การจะหลงลืมอดีตเสียเลยนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ควร ครั้นจะหลงไหลใฝ่ฝันอดีตก็จะเป็นข้อเสียอย่างยิ่ง

บุคคลอันเจริญเติบโตเต็มที่แล้ว หากไม่นึกถึงสกุลรุน ชาติมาตุภูมิ แลบรรพบุรุษทั้งหลาย ก็ถือได้ว่าเป็นบุคคลอัปมงคล ฉันใดก็ฉันนั้น การไม่รู้จักบรรพบุรุษ ไม่รู้จักประวัติศาสตร์ของชาติตน ไม่รู้จักความเป็นมาของแผ่นดินที่อยู่ อู่ที่นอน ก็เป็นอันอัปมงคลดุจกัน.

ประเทศไทยเรานี้ แท้ที่จริงมิได้เป็นประเทศใหม่ แต่เป็นประเทศที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันยาวนาน ถ้าเราไม่มีประวัติศาสตร์อันยาวนาน ถ้าเราไม่มีโบราณวัตถุโบราณสถานเป็นหลักฐานยืนยัน เราจะว่าชาติไทยเป็นชาติเก่าแก่มิได้ นานาชาติก็จะดูถูกเหยียดหยามชาติไทยในที่สุด

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปที่จังหวัดพระนครศรี อยุธยา ซึ่งเป็น อดีตราชธานี อันยิ่งใหญ่ของไทย ทรงมีกระแสพระราชดำรัสไว้ตอนหนึ่งว่า

โบราณสถานนั้นเป็นเกียรติของชาติ อิฐเก่า ๆ แผ่นเดียวมีค่า ควรที่เราจะช่วยกันรักษาไว้ ถ้าเราขาดสุโขทัย อยุธยา และกรุงเทพแล้ว ประเทศไทยก็ไม่มีความหมาย

เรามักจะไม่ค่อยเชิดชู ไม่ภูมิใจ ในโบราณวัตถุโบราณสถานของบ้านเมืองเราเอง บางครั้งมีการลักลอบทำลาย บางครั้งก็เอาโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูป ลูกบ๊ด เทวรูป ฯลฯ ขายแก่ชาวต่างประเทศ หารู้ไม่ว่าการกระทำดังนั้นเป็นการทำลายประวัติศาสตร์ของชาติ นับเป็นการบ่อนทำลายชาติในอีกทางหนึ่งด้วย จริงอยู่ชาวต่างประเทศให้ราคาแพง แต่เมื่อโบราณวัตถุชิ้นนั้นตกเป็นสมบัติของเขาแล้ว เขาก็ดูถูกว่าเราป่าเถื่อนไม่รู้จักรักษาสมบัติของชาติ ในทันที

บางคนหลงไหลในวัตถุ หรือในวัฒนธรรมที่เป็นของต่างประเทศ พร้อมกันนั้นก็รังเกียจของของไทย ความข้อนี้ จักขออัญเชิญพระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ครั้งเมื่อทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ดังนี้

> ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่าหรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษ *อันซิวิไลซ์* ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมามากแล้ว เพราะฉะนั้นควรที่จะรู้สึก

ละอายแก่ใจว่า ในกาลบัดนี้อย่าว่าแต่จะสู้ผู้อื่น แม้แต่จะสู้คนที่เป็นโคตรของเราเองก็ไม่ได้ ฝีมือช่างหรือความอุตสาหะของคนครั้งพระร่วงดีกว่าคนสมัยนี้ปานใด ถ้าอ่านหนังสือนี้แล้ว บางทีจะพอรู้สึกหรือเดาได้บ้างไม่มากก็น้อย ถ้าอ่านแล้วคงจะเห็นความเรียวของคนเราเพียงใด คนไทยโบราณมีแต่คิดและอุตสาหะทำสถานที่ใหญ่โตงดงามขึ้นไว้ให้มั่นคง คนไทยสมัยนี้ มีแต่จะรื้อถอนของเก่า หรือทิ้งให้โทรมเพราะมัวหลงนิยมในของใหม่ไปตามแบบของชาวต่างประเทศ ไม่รู้จักเลือกสรรว่าสิ่งไรจะเหมาะจะควรใช้ในเมืองเรา สักแต่เขาใช้ก็ใช้บ้างมีแต่ตามอย่างไปประดุจทารกฉะนั้น

อีกประการหนึ่งได้ยินอยู่มิได้หยุด ว่าคนไทยสมัยนี้พอมีเงินมีทองขึ้นสักหน่อยก็ต้องไปเที่ยว (เรียกกันว่าไปตากอากาศ) ในเมืองต่างประเทศ ถ้ายิ่งไปถึงยุโรปได้ก็ยิ่งเป็นที่นิยมมาก แต่ถึงจะไปเพียงสิงคโปร์ หรือปีนังหรือฮ่องกง ก็ดูออกจะพอ ๆ คงจะมีเรื่องพูดอวดได้แล้ว ท่านเหล่านี้เห็นจะไม่ได้นึกเลยว่าในเมืองไทยของเราเองก็มีที่เที่ยวสนุกได้ เพราะฉะนั้นบางทีหนังสือนี้พอจะเป็นเครื่องเตือนได้กระมัง ว่าถ้าแม้

อยากจะเที่ยวในเมืองไทยก็พอจะหาที่เที่ยวได้อยู่บ้าง ยังในส่วนช่างของไทยเรา ซึ่งเวลานี้อยู่ข้างจะโทรมอยู่มากนั้น บางทีถ้าได้ดูรูปสถานที่และลวดลายซึ่งได้พยายามฉายรูปมาพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้ จะเกิดรู้สึกขึ้นได้บ้าง ว่าฝีมือช่างไทยเราได้เคยดีมาแต่โบราณแล้ว หากมาทิ้งกันให้เลือนไปเองจึงได้โทรมหนัก และจึงได้พากันมัวหลงนึกไปเสียว่า วิชาช่างของเราเลวนัก ต้องใช้ตามแบบฝรั่งจึงจะงาม ที่จริงฝีมือและความคิดของเขากับของเราก็งามด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่งามไปคนละทาง ถ้าแม้จะใช้ของเขาก็ใช้ให้ทั้งหมด ใช้ของเราก็เป็นของเราทั้งหมด ที่น่ารำคาญนั้นคือ ใช้ปนกันเปรอะเช่นมุงหลังคาโบสถ์ด้วยกระเบื้องสิเมนต์เป็นต้น ถ้านึกว่าฝรั่งเขาเห็นงามแล้ว ต้องแปลว่าเข้าใจผิดโดยแท้

เนื่องจากวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ อยู่ในเขตอำเภอศรีมหาโพธิซึ่งเป็นท้องที่มีร่องรอยทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์อย่างมากมาย จึงจักกล่าวถึงเรื่องราวความเป็นมาของอำเภอศรีมหาโพธิเสียก่อน

ดงศรีมหาโพธิ์

ดงศรีมหาโพธิ์ หรือ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี มีร่องรอยความเก่าแก่อยู่มากมาย จุดเสำคัญที่สุดก็คือ เมืองโบราณที่บ้านโคกวัด นอกนั้นมีกลุ่มโบราณสถานที่สำคัญ เช่น ที่บ้านโคกขวางเป็นต้น

หากยึดเอาแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นหลักกลาง เมืองอู่ทองที่อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี นับเป็นเมืองสำคัญทางฝั่งตะวันตก และเมืองโบราณที่บ้านโคกวัดนี้นับเป็นเมืองสำคัญทางฝั่งตะวันออก

เมืองโบราณเมืองนี้ ส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณหมู่บ้านโคกวัด จึงเรียกว่าเมืองโบราณที่บ้านโคกวัด แต่ความจริงอาณาเขตของเมืองยาวไปถึงบ้าน หนอง ข่นากและ บ้านสระ มะเขือทางด้านตะวันออก และถึงบ้านหนองสะแกทางด้านตะวันตก ส่วนชื่อเมืองนั้นชาวบ้านเรียกว่าเมืองศรีมโหสถ แต่ด้วยความเข้าใจผิดบางประการ กรมศิลปากรจึงเรียกเมืองนี้ตามที่จังหวัดแจ้งไปว่า เมืองพระรถ ซ้ำชื่อกับเมืองพระรถที่อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี

ต่อไปนี้จะเรียกว่าเมืองศรีมโหสถตามชาวบ้าน

ว่าด้วยภูมิสถานของเมืองศรีมโหสถ

เมืองศรีมโหสถ ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๓° ๕๓′ ๓๐″ เหนือ และเส้นแวงที่ ๑๐๑° ๒๕′ ตะวันออก ตัวเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าค่อนข้างรี มีขนาด ๑๕๕๐×๗๐๐ เมตร คูเมืองกว้างประมาณ ๒๐ เมตร มีกำแพงเมืองเป็นบางตอน บริเวณที่ตั้งเมืองเป็นที่ดอนสูงจากระดับน้ำทะเล ๒๐—๓๐ เมตร

ลักษณะพิเศษที่ควรสังเกตคือ มีคูน้ำเกือบผ่ากลางเมือง ชาวบ้านเรียกคูลูกศร เริ่มจากคูเมืองด้านเหนือ เกือบจดคูเมืองด้านใต้

คาดว่าจะมีประตูเมืองทั้งสี่ด้าน ตรงตามทิศ เพราะเท่าที่สำรวจพบนั้น มีประตูเมืองซึ่งทำเป็นคันดินพิเศษไว้ตรงตามทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศตะวันออก

เมืองศรีมโหสถ ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางการคมนาคมและการเศรษฐกิจ

ทางด้านตะวันออก เป็นที่ราบสูงต่อไปถึงเทือกเขาดงพระยาเย็น ติดต่อเขตอำเภอประจันตะคาม อำเภอกบินทร์บุรี และอำเภออรัญญประเทศ ออกดินแดนประเทศเขมรได้

ทางด้านตะวันตก เป็นที่ราบลุ่มต่อไกลลงไปทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๕๕ กิโลเมตร ก็ถึงฝั่งทะเลอ่าวไทย สันนิษฐานว่า แต่เดิมฝั่งทะเลจะขึ้นมาถึงเขตอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังนั้น เมืองศรีมโหสถจะอยู่ห่างจากฝั่งทะเลประมาณ ๒๐ กิโลเมตรเท่านั้น (ถ้ายืนอยู่ชายทุ่งดงศรีมหาโพธิจะมองเห็นฝั่งทะเลได้) และจากสภาพปัจจุบันที่เป็นทุ่งกว้างเวิ้งว้างสุดตา มีร่องน้ำหลายร่องไปออกลำน้ำบางปะกง แสดงว่าแต่ก่อนนั้น สามารถติดต่อกับเมืองอื่น ๆ ทางทะเลได้ เรือเดินทะเลสามารถเข้าถึงตัวเมืองโดยสะดวก

ว่าด้วยคันดินและสระน้ำ

มีคันดิน ออกจาก เมือง ศรีมโหสถไปทางตะวัน ออฮกเฉียงเหนือ ผ่านบ้านสระมะเขือ บ้านหัวซา สิ้นสุดเพียงที่บ้านเกาะสมอ และจากบ้านโคกขวาง มีคันดินตัดออกกลางทุ่งไปทางทิศตะวันตก ผ่านบ้านเกาะม่วง บ้านเกาะเค็ด บ้านโคกกระเจียวหนองประจีดใหญ่ สุดที่บ้านหัวไผ่ คันดินทั้งสองสายนี้พุ่งเข้าหากัน แต่ไม่เชื่อมกัน ทิศทางก็ยักเยื้องกันเล็กน้อย ชาวบ้านเรียกกันว่าถนนพระมโหสถ และถนนนางอมรเทวี โดยมีตำนานเล่าประกอบว่า

พระมโหสถครองเมืองศรีมโหสถที่บ้านโคกวัด ได้จัดให้ผู้ใหญ่ไปสู่ขอนางอมรเทวี ซึ่งอยู่ที่เมืองโคกขวาง เพื่ออภิเษกสมรส ฝ่ายนางอมรเทวีมีเงื่อนไขให้พระมโหสถ จัดการสร้างถนนออกมาจากเมืองศรีมโหสถ ส่วนนางก็จะสร้างถนนจากเมืองของนางให้เข้าหากัน และให้ถนนทั้งสองสายนี้เชื่อมต่อกันพอดีก่อนดาวรุ่งขึ้น หากเป็นไปตามนี้จึงยินยอมแต่งงานด้วย ถ้าไม่เป็นตามเงื่อนไขก็ไม่ตกลง ในที่สุดต่างฝ่ายต่างจองถนนออกจากเมืองของตน เมื่อถนนจะถึงกันนั้น นางอมรเทวีทำอุบายเอาโคมไฟขึ้นแขวนบนยอดไม้ ทำนองว่าดาวรุ่งขึ้นแล้ว ถนนก็ไม่เชื่อมกัน ซ้ำแนวถนนยังไม่ตรงกันอีกด้วย พระมโหสถเสียใจเป็นอันมาก จึงเอาขนมขันหมากซึ่งจัดเตรียมไว้นั้นสาดทิ้งเสีย ณ หนองน้ำแห่งนั้น ปัจจุบันเรียกหนองขันหมาก อยู่กลางทุ่งหน้าหมู่บ้านเกาะสมอ.

(เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๑๐ ข้าพเจ้าต้องไปศึกษาโบราณคดีภาคปฏิบัติกับอาจารย์คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่บ้านพุเตย อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชบูร ขณะที่ปฏิบัติงานทางโบราณคดีอยู่นั้น ได้พูดคุยกับชาวบ้านถึงเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองศรีเทพซึ่งอยู่ไม่ไกลจากตำบลพุเตยนัก ชาวบ้าน

ได้เล่าตำนานเมืองศรีเทพให้ฟัง ความนั้นเกิดพ้องกันกับตำนาน พระมโหสถนี้อย่างน่าสงสัย ข้าพเจ้าได้จดลงไว้ในสมุดบันทึก จักได้นำมาลงไว้ที่นี้ด้วย บางทีจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจ ทางนี้อยู่บ้าง

ลูกชายจ้าวพ่อศรีเทพ มีความสมัครรักใคร่ในลูกสาวจ้าวพ่อเขาเล็ง จึงได้จัดให้สู่ขอมาแต่งงาน ลูกสาวเจ้าพ่อเขาเล็งขอให้ลูกชายจ้าวพ่อศรีเทพจองถนนไปเขาเล็ง ส่วนตนเองจะจองถนนไปศรีเทพเช่นเดียวกัน ถ้าถนนทั้งสองสายบรรจบกันก่อนดาวรุ่งขึ้น จึงจะยอมแต่งงานด้วย ถึงวันกำหนด ต่างฝ่ายต่างจองถนนเข้าหากัน ลูกสาวเจ้าพ่อเขาเล็งนั้นไม่ชอบลูกชายจ้าวพ่อศรีเทพ เมื่อเห็นว่าถนนใกล้จะถึงกันจึงให้บ่าวไพร่เอาโคมไฟไปแขวนไว้กับไม้บนยอดเขาลูกหนึ่ง แสดงว่าดาวรุ่งขึ้นแล้ว ฝ่ายลูกชายจ้าวพ่อศรีเทพเห็นดังนั้น เข้าใจว่าเป็นดาวรุ่งจริง จึงสาดขันหมากทิ้ง

ภูเขาลูกที่ลูกสาวจ้าวพ่อเขาเล็งให้เอาโคมไฟแขวนนั้นต่อมาเรียกว่า เขายกโคม และบริเวณที่ลูกชายจ้าวพ่อศรีเทพสาดขันหมากทิ้งนั้น ต่อมาเรียก ดงมหาสาด ทั้งสองชื่อยังเรียกกันอยู่จนทุกวันนี้

ขณะที่ขุดค้นที่พุเตย ข้าพเจ้าได้ตามเสด็จท่านอาจารย์ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และอาจารย์อีก ๓ ท่าน

ไปยังเมืองศรีเทพ ได้ศึกษาพระปรางค์ ๒ องค์ ภายในเมือง พบเศียรเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอก ลักษณะสวยงามมาก และได้นำมาเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑ์คณะโบราณคดีแล้ว

ก่อนถึงกำหนดกลับกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าได้เดินไปยังเขาเล็งเพื่อสำรวจให้หายสงสัย ด้วยเข้าใจว่าน่าจะเหมือนเมืองศรีมโหสถและบ้านโคกขวาง แต่เมื่อไปถึงเขาเล็งแล้วปรากฏว่ามีร่องรอยของชุมชนเท่านั้น คือพบเศษเครื่องปั้นดินเผาเป็นจำนวนมาก คล้ายกันกับที่ขุดได้ที่พุเตย ปัจจุบันมีประชาชนจากจังหวัดต่าง ๆ ทางภาคอิสานอพยพไปอยู่ สอบถามได้ความว่าเคยพบขวานหินบ้าง แต่ไม่มากนัก

ประชาชนที่อพยพไปอยู่ใหม่ ก็ยังเชื่อตำนานเมืองศรีเทพอยู่นั่นเอง ทั้งยังพาข้าพเจ้าไปดูถนนลูกสาวจ้าวพ่อเขาเล็งด้วย ปรากฏว่าเป็นคันดินเชิงเขาที่เกิดตามธรรมชาติ ไม่น่าจะเป็นถนนได้เลย เมื่อได้ดูภาพถ่ายทางอากาศของเมืองศรีเทพแล้วก็พบว่ามีถนนออกจากเมืองศรีเทพไปทางเหนือ แต่ไม่พบถนนจากเขาเล็ง อาจเป็นเพราะต้นไม้ขึ้นปกคลุมมาก จึงไม่ปรากฏร่องรอยในภาพถ่าย

ข้าพเจ้ายังไม่เชื่อว่าไม่มีถนนจากเขาเล็ง อาจมีอยู่ทางอีกด้านหนึ่งของภูเขาก็ได้ ข้าพเจ้าไปไม่ถึง เพราะไม่กล้า

เขาเล็งอยู่ห่างจากตัวอำเภอวิเชียรบุรีประมาณ ๘–๑๐ กิโลเมตร อยู่ห่างจากเมืองศรีเทพประมาณ ๒๐ กิโลเมตร)

บ้านโคกขวาง อยู่ห่างจากเมืองศรีมโหสถไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐ กิโลเมตร เข้าใจว่ามิได้เป็นเมืองแต่อย่างใด หากแต่เป็นชุมชนใหญ่พวกเดียวกับชาวเมืองศรีมโหสถ เปรียบเสมือนตัวจังหวัดกับตัวอำเภอ กล่าวคือ เมืองศรีมโหสถเป็นตัวจังหวัด และบ้านโคกขวางเป็นตัวอำเภอ ที่โคกขวางคงมีประชากรอยู่เป็นจำนวนมากพอสมควร จึงมีซากโบราณสถานอยู่หลายแห่ง แต่ก็น้อยกว่าบริเวณเมืองศรีมโหสถ บางทีเราอาจจับลักษณะพิเศษของหมู่บ้านโคกขวางได้ว่า ประชากรกลุ่มนี้อาจเป็นพวกที่นับถือศาสนาพราหมณ์เป็นส่วนมาก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการขุดค้นซากโบราณสถานใน บริเวณบ้านโคกขวางทั้งหมด แล้วทำสถิติเปรียบเทียบดูจึงจะรู้ได้

คันดินทั้งสองสายนั้นเป็นอะไรแน่?

หากว่าเป็นถนนแล้วไซร้ ก็น่าจะมีจุดเริ่มต้นและจุดหมายปลายทาง แต่ทั้งสองสายมีเพียงจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดหมายปลายทาง จุดหมายปลายทางน่าจะเป็นที่รวมประชากร มีหลักฐานทางโบราณวัตถุและโบราณสถานยืนยัน เช่นถนนพระร่วงมีเมืองสุโขทัยเป็นศูนย์กลางหรือเป็นจุดเริ่มต้น สายหนึ่งสุดที่

เมืองศรีสัชชนาลัย อีกสายหนึ่งสุดที่เมืองกำแพงเพชร แต่ที่บ้านเกาะสมอ ซึ่งเป็นที่สุดของคันดินจากเมืองศรีมโหสถ และบ้านหัวไผ่ซึ่งเป็นที่สุดของถนนจากบ้านโคกขวาง ไม่มีซากโบราณวัตถุสถานเลยแม้แต่ชิ้นเดียว

หากเป็นถนนจริง คันดินนี้ก็น่าจะออกจากเมืองศรีมโหสถเชื่อมกับบ้านโคกขวางเลยทีเดียว ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าคันดินสองสายนี้คือคันกั้นน้ำ ซึ่งคอยกั้นน้ำที่ไหลบ่ามาจากเทือกเขาดงพระยาเย็น แถบที่ราบสูงอำเภอกบินทร์บุรี ฯ ล ฯ เข้าสู่คูเมือง สระน้ำ ตลอดจนกั้นไว้หล่อเลี้ยงการเกษตรกรรมในระยะเวลาพอสมควรก่อนที่น้ำจะไหลลงที่ราบลุ่ม ลงสู่ท้องทะเลทางด้านทิศตะวันตก

ขุดสระน้ำไว้เพื่ออะไร ?

แรกทีเดียว เมื่อพบสระน้ำ ทั่วอาณาเขต เมืองศรีมโหสถก็คิดว่าคงเป็น บริเวณ ศาสน สถานอันเนื่องใน ศาสนา พราหมณ์ ครั้นเมื่อได้ออกสำรวจแล้ว ได้พบสระน้ำเป็นจำนวนมาก บางแห่งมีซากเทวสถานอยู่ด้วย แต่ส่วนมากไม่มี จึงคิดได้ว่า จะมิใช่สระน้ำเนื่องในศาสนาพราหมณ์เสมอไป .

เมืองศรีมโหสถนี้ ตั้งอยู่บนที่ดอนสูง แลกลุ่มชนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเมือง ก็อยู่ตามที่ดอนสูง แล้วเป็นที่ราบลุ่มลง

ไปทางทิศตะวันตก ดังนั้นเมื่อฤดูฝนน้ำจะไหลมาทางทิศตะวัน-ออก ทิศตะวันออกเฉียงเหนือและทิศเหนือ ลงสู่ที่ราบลุ่มทิศตะวันตกหมดอย่างรวดเร็ว อีกประการหนึ่ง พื้นหินดินดาลของภูมิประเทศแถบนั้นเป็นศิลาแลงทั้งสิ้น ขุดบ่อหาน้ำยากมาก คนโบราณจึงหาวิธีแก้ โดยการขุดสระน้ำขนาดใหญ่น้อยไว้มากมาย เพื่อขังน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง

แม้ในปัจจุบันนี้ สภาพภูมิอากาศแถบดงศรีมหาโพธิ์จะเห็นว่าในฤดูฝนมีฝนตกตามฤดูกาล น้ำจาก ๓ ด้านไหลบ่าลงทุ่งหน้าเมืองศรีมโหสถ ท่วมบ้านเรือนราษฎรที่อยู่แถบบ้านสะแกงาม บ้านดอน บางปลาร้า แต่ไม่เคยปรากฏว่าน้ำท่วมหมู่บ้านแถบเมืองศรีมโหสถ ครั้นถึงฤดูร้อน ตกหน้าแล้ง น้ำจะเหือดหายไปหมดเกือบทุกครัวเรือน เป็นที่เดือดร้อนเป็นประจำปี

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า สระน้ำในอาณาเขตเมืองศรีมโหสถนั้นส่วนมากขุดไว้เก็บน้ำเพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน ภายในเมืองมีสระน้ำขนาดใหญ่ถึงสองลูก เป็นสระสี่เหลี่ยมขนาด ๑๐๐ เมตร และยังมีสระใหญ่น้อยอีกหลายลูก · แสดงถึงจำนวนประชากรที่มีอยู่ในเมืองมากมาย

ที่สระแก้ว แสดงว่าเป็นสระน้ำมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ มีการสลักลวดลาย ภาพสัตว์ลงตามขอบสระ ผิดกับสระอื่น ๆ

โดยทั่วไป จึงคิดว่าน่าจะเป็นสระน้ำสำหรับพระราชาหรือพระมหากษัตริย์ที่ครองเมืองศรีมโหสถ

ว่าด้วยโบราณวัตถุสถาน

เมืองศรีมโหสถ เป็นเมืองที่มั่งคั่ง เพราะมีโบราณวัตถุที่เป็นเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน เครื่องประดับ ฯลฯ เท่าที่พบเป็นทองคำนั้นมีมากมาย และยังมีที่เป็นสัมฤทธิ์อีก ส่วนมากมีอยู่ในเมือง

เมืองศรีมโหสถ เป็นเมืองท่า มีความสำคัญทางการติดต่อค้าขาย เพราะมีโบราณวัตถุจากต่างประเทศมากมาย เป็นต้นว่า ลูกปัดแบบต่าง ๆ และเศษกระเบื้องถ้วยชาม รวมทั้งโบราณวัตถุแปลก ๆ อีกมาก

เมืองศรีมโหสถ เป็นเมืองสำคัญทางการศาสนา เพราะโบราณวัตถุสถาน เช่น พระพุทธรูป เทวรูป ซากศาสนสถานใหญ่น้อยมากมาย ส่วนมากอยู่นอกเมือง เริ่มแต่บ้านสระข่อยเรื่อยไปถึงเมืองศรีมโหสถจนจดบ้านโคกขวาง ระยะทางประมาณ ๒๕ กิโลเมตร จะมีซากศาสนสถานเรียงรายไปโดยตลอด ส่วนมากยังไม่มีการขุดแต่งเพื่อศึกษาทางด้านโบราณคดี เท่าที่ขุดแต่ง

ไว้เป็นส่วนน้อยก็อำนวย ประโยชน์ ต่อการศึกษา เรื่อง ราวของดง ศรีมหาโพธิ์เป็นอย่างยิ่ง

นอกจากนั้นยังมีสระน้ำขนาดใหญ่อีกมากมาย ทั้งในตัวเมืองและนอกตัวเมือง สระน้ำที่สำคัญ คือ สระแก้ว ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ ดังจะได้กล่าวถึงในโอกาสต่อไป

หลักฐานทางโบราณวัตถุสถานที่ค้นพบนั้น มีทั้งโบราณวัตถุสถานที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย เช่น เทวาลัย พระปรางค์ ศิวลึงค์ ฐานโยนี เทวรูปพระนารายณ์ ฯลฯ และที่สร้างขึ้นเนื่องในพระพุทธศาสนา ลัทธิ-หีนยาน เช่น เจดีย์ พระพุทธรูป ฯลฯ

หลักฐานทางศาสนาพราหณ์ที่เก่าที่สุด ได้แก่ เทวรูปสวมหมวกทรงกระบอก ซึ่งพบหลายองค์ เป็นเทวรูปรุ่นเก่ามีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ (พ.ศ. ๑๒๐๐–๑๓๐๐) ส่วนหลักฐานทางพระพุทธศาสนาที่เก่าที่สุด ได้แก่พระพุทธรูปแบบทวารวดีหลายองค์ รวมทั้งซากสถาปัตยกรรมด้วย มีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒–๑๖ (พ.ศ. ๑๑๐๐–๑๖๐๐) จึงอาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้เจริญรุ่งเรืองในดินแดนแถบดงศรีมหาโพธิ์นี้ พร้อมกันมาตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๑๐๐ หรือ พ.ศ. ๑๒๐๐ เป็นอย่างน้อย เช่นเดียวกันกับเมืองศรีเทพ

ในเขตอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชบูร ต่อมาภายหลัง ศาสนาพราหมณ์จะหายไปเมื่อไรนั้น ยังไม่พบหลักฐานที่พอจะบอกได้

ว่าด้วยอายุของเมืองศรีมโหสถ

ในเขตอำเภอศรีมหาโพธิ ได้พบเครื่องมือหินของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และลูกบัดสมัยก่อนประวัติศาสตร์หลายชิ้น เท่าที่พบเป็นเพียงของที่เก็บจากพื้นดิน มิได้มีการขุดค้นอย่างจริงจังแต่อย่างใด จึงน่าเชื่อว่า หากมีการขุดค้นอาจพบเครื่องมือหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์อีกมากมายก็ได้ สมัยก่อนประวัติศาสตร์คือสมัยหิน ดังนั้นจึงสันนิษฐานไว้เสียทีหนึ่งก่อนว่ามีมนุษย์อาศัยอยู่ในเขตนี้มาแต่สมัยหินแล้ว

จะพิจารณาจากหลักฐานทางโบราณวัตถุ สถานโดยทั่วไป ดังนี้

นายบรรจบ เทียมทัด อดีตหัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๕ จังหวัดฉะเชิงเทรา ได้ขุดแต่งโบราณสถานหมายเลข ๑๑ ตรงบ้านหนองขนาก พบฐานกรอบคันฉ่องและสังข์ทำด้วยสัมฤทธิ์ ที่ฐานกรอบคันฉ่องมีจารึกอ่านได้ความว่า

๑๑๑๕ ศก (พ.ศ. ๑๗๓๖) *พระไทยธรรม* (สิ่งของพระราชทาน) *ของพระบาทกมรเตงอัญศรีชยวรม* (พระเจ้าชัยวรมันที่๗) *ทรงมอบให้พระอาโรคยศาล* (โรงพยาบาลอันประเสริฐ) *ณ ศรีวัตสปุร*

โบราณสถานที่บ้านโคกขวาง
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
ขุดแต่งไว้เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๙

เจดีย์บรรจุอัฐิ หลวงพ่ออิฐ

ภายในโบสถ์ ปัจจุบัน

เสมาศิลาแลงรูปนาคปรก ที่วัดสระข่อย

ชิ้นส่วนพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ที่โคนต้นโพธิ์

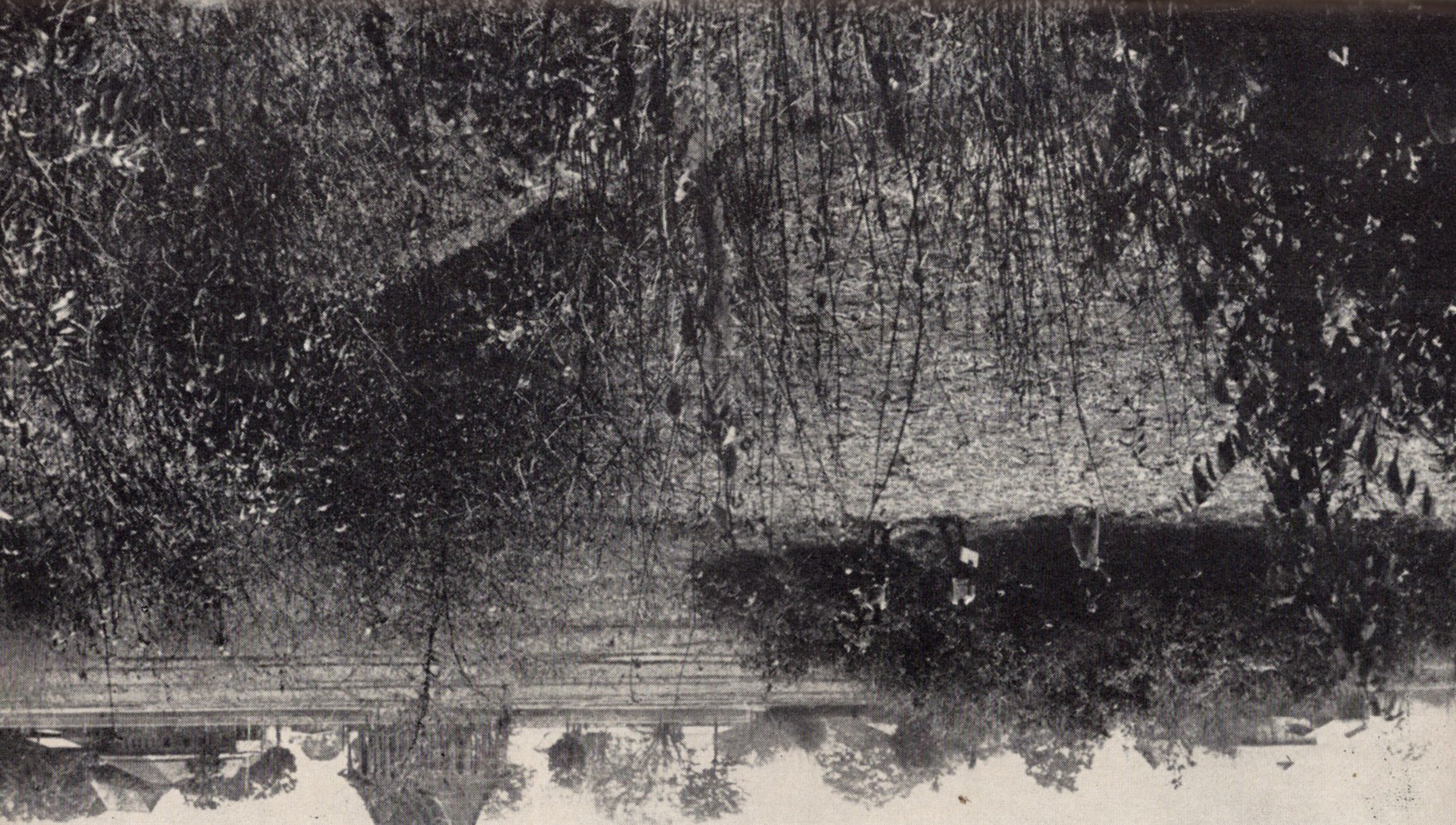

โบราณสถานริมคูเมืองศรีมโหสถ

ต้นศรีมหาโพธิ์
ปราจีนบุรี

จากจารึกบนฐานคันฉ่องนี้ อาจารย์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล คณบดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ทรงสันนิษฐานว่า ในสมัยลพบุรีหรือในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ (ประมาณ พ.ศ. ๑๗๐๐ เศษ ก่อนพ่อขุนศรีอินทราทิตย์สถาปนากรุงสุโขทัยประมาณ ๑๐๐ ปี) เมืองศรีมโหสถนี้มีชื่อว่าเมืองศรีวัตสะ

ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบทวารวดี แถบ เมือง ศรีมโหสถนี้หลายองค์ด้วยกัน ที่สำคัญคือพระพุทธรูปภาพสลักนูนสูง เป็นพระพุทธรูปนาคปรก ปางสมาธิ มีสถูปจำลองอยู่ ๒ ข้าง ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

นอกจากนี้ ยังได้พบเทวรูปรุ่นเก่า เช่น รูปพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอก เป็นเทวรูปพระนารายณ์ยืนมี ๔ กร ทรงสังข์ จักร คธา และธรณี (ดอกบัว) ทรงผ้ายาวลงมาจดข้อพระบาท มีชายผ้าห้อยข้างหน้า และมีสายรัดองค์ (เข็มขัด) ผ้าคาดเป็นเส้นตรงอยู่บนพระโสณี (ตะโพก) ลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนได้แบบอย่างมาจากอินเดียทั้งสิ้น ท่านผู้เชี่ยวชาญทางศิลปได้กำหนดไว้ว่า มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒—๑๓

เมื่อเดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๐๙ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้นำนักศึกษาทั้งชายและหญิงจำนวน ๘๐ คน มาขุดแต่งโบราณสถานที่บ้านโคกขวาง ตำบลหนอง

โพรง โดยอาจารย์ พิสิฐ เจริญวงศ์ เป็นผู้อำนวยการขุด พบว่าเป็นเทวาลัย และยังได้พบพระหัตถ์ซ้ายพระนารายณ์ทรงสังข์ทำด้วยหินสีเขียว คล้ายกับบรรดาพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอก ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครมาก เหตุนี้จึงกำหนดอายุของเทวาลัยว่าอยู่ในพุทธศตวรรษ ๑๒—๑๓ (พ.ศ. ๑๑๐๐—๑๓๐๐)

หลักฐานที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือศิลาจารึกซึ่งแต่เดิมอยู่ที่สระบัว หลังบ้านสระข่อย จึงเรียกว่าศิลาจารึกเนินสระบัว ต่อมาเมื่อวัดต้นโพธิ์ฯ จะสร้างโบสถ์ใหม่ ทางวัดได้ขนเอาเศษศิลาแลงที่เนินสระบัวมาวางรากถมฐาน แลได้พบศิลาจารึกนี้ พระครูฉัตร เจ้าอาวาสในสมัยนั้นจึงให้ชาวบ้านขนมาไว้ที่โคนต้นโพธิ์ ครั้นเจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากรมาสำรวจพบ จึงอัดตัวอักษรไปอาจารย์ มหาฉ่ำ ทองคำวรรณ ผู้เชี่ยวชาญการอ่านจารึกเป็นผู้อ่านและแปล คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดี ได้จัดพิมพ์รวมอยู่ในประชุมศิลาจารึก ภาค ๓ จักขอคัดมาดังนี้

หลักที่ ๕๖

ศิลาจารึกเนินสระบัว

ม.ศ. ๖๘๓ (พ.ศ. ๑๓๐๔)

ศิลาจารึกหลักนี้ เป็นหินทรายสีเขียว สูง ๑๗๗ เซนติเมตร กว้าง ๔๐ เซนติเมตร หนา ๒๘ เซนติเมตร เดิมอยู่ที่เนินสระบัว (ในหนังสือประชุมศิลาจารึกลงว่า อยู่ในบริเวณเมืองพระรถ แต่ความจริงอยู่นอกเมือง) ตำบลโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ภายหลังมีผู้เคลื่อนย้ายมาพิงไว้ที่โคนโพธิ์ใหญ่ในวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากที่เดิมนัก นายชิน อยู่ดี ครั้งยังเป็นหัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑ์พระนคร กองโบราณคดี กรมศิลปากรไปตรวจพบและอัดสำเนามาเมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๙๖

จารึกนี้เขียนด้วยตัวอักษรอินเดียใต้ เป็นคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย ม ๒๗ บรรทัด ๆ ที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๓ เป็นภาษาขอม บรรทัดที่ ๔ ถึงบรรทัด ๑๖ เป็นภาษามคธ แต่งเป็นวสันตดิลกฉันท์ และบรรทัดที่ ๑๗ ถึงบรรทัดที่ ๒๗ เป็นภาษาขอม

นายฉ่ำ ทองคำวรรณ เป็นผู้อ่านและแปล

จาริกหลักที่ ๕๖

๑. (๖๘๓ ฉฺนม) ฉฺลู นกฺษตฺร มฺว โรจ เชษฺฐา

๒. วฺฤทฺธวาร นฺฤ (ราเตง) วฺฤทฺธสิร ปฺรดิษฺฐา

๓. วฺระ ศาษฺฏ เนาะฯ

๔. ฯ ศรี ฯ โย สวฺวโลกโมหิโต ก

๕. รุณาธิวาโส โมขำ กโร (นิรม)

๖. ลำ วรปุณจณฺโฑ โฌยฺโย ท (โม น)

๗. วิกุลำ สกลำ วิวุทฺโธ โลกุตฺตโร

๘. นมตฺถิ ตำ สิรสา มุเนนฺทำ

๙. โสปานมาลมมลำ ติรณา

๑๐. ลยสฺส สงฺสารสาครสมุตฺตรณาย

๑๑. เสตุ สำวฺวาธตีรายฺยบี จชฺชตฺตเขมม (คฺคำ)

๑๒. ธมฺมำ นมสฺส ต สทา มูณิณา ปสตฺถำ

๑๓. เทยฺยำ ททา ปฺยม บียาตฺตปสนฺน

๑๔. จิตฺตา ทาตฺวา นรา ผลมูลำ รตฺต (นำ)

๑๕. สรานฺติ ตำ สวฺวทา ทสวเลนบี สุปฺปสตฺถำ

๑๖. สงฺฆำ นมสฺส ต สทา มิตฺตปุญฺญเขตฺตำ

๑๗. วฺระ โค เนะ โผง ดิ อญ ชฺวน ด กมฺรเตง...

๑๘. ... ด วฺระบาท โนรุ อฺนากฺด ปญฺญา...

๑๙. ....อฺนากฺด สิลาปญฺญุปปาริชา.....

๒๐. ..... วุ อาจฺดิ ปฺรส (เณยฺด) เลง บาป เนะ

๒๑. ..... อฺนาก เนาะ วุ อาจฺดิ โยก บ โอย .....

๒๒. ..... (วุ อาจฺดิ) โยก บ โอยฺด กฺวน...วุ อาจุดิ

๒๓. ..... ย ไทย .....

๒๔. ..... ตบะ บุนฺย เนะ (กิริยาบุนฺยบารมี)

๒๕. ..... โคตฺรกูลปาทฺว .....

๒๖. ..... วฺระบาท ปดิษฺฐ (กมฺรเตง)

๒๗. ..... จรจา เลก โคตฺรกูลปาทฺว .....

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑ ถึงบรรทัดที่ ๓

(มหาศักราช ๖๘๓ ปี) ฉลูนักษัตร แรม ๑ ค่ำ เดือน เจ็ด วันพุธ (มรเตง) พุทธสิระ ประดิษถานพระศาสดานั้น ฯ

คำแปลภาษามคธตั้งแต่บรรทัดที่ ๔ ถึงบรรทัดที่ ๑๖

(เขียนภาษามคธตามที่เข้าใจ)

ฯ ศรี ฯ

โย สพฺพโลกโมหิโต[๑] กรุณาธิวาโส
โมกฺขํ กโร นิรมลำ วรปุณฺณจนฺโท
เณยฺโย ทโม นวิกุลำ สกลำ วิพุทฺโธ
โลกุตฺตโร นมตฺถิ ตำ สิรสา มุเนนฺทำ

โสปาณมาลมมลำ ติรณาลยสฺส
สำสารสาครสมุตฺ — ตรณาย เสตุ
สมฺพาธตีรายปิ่[๒] จชฺ[๓] — ณตฺตเขมมคฺคำ
ธมฺมำ นมสฺส ต สทา มุนินา ปสฏฺฐุ
เทยฺยำ ททา ปฺยม ปิยาตฺ -- ตปสนฺนจิตฺตา
ทตฺวา นรา ผลมูลำ [๔] รตนำ สรนฺติ
ตำ สพฺพทา ทสพเล — นปิ สุปฺปสฏฺฐุ
สงฺฆำ นมสฺส ต สทา มิตปุญฺเญขตฺตำ
(วสันตดิลกฉันท์)

ความสวัสดีจงมี ฯ

พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้มีพระหฤทัยเต็มไปด้วยความกรุณา ตั้งลงในสรรพสัตว์ทรงหลุดพ้นบริสุทธิ์ ดุจพระจันทร์เต็มดวงอันประเสริฐ ทรงรู้ไญยธรรม ทรงทรมาน ทรงรู้แจ้ง

---

๑. บทนี้ถ้านิยมตามคณะวสันตดิลกฉันท์ ต้องเป็น “โย สพฺพโลกมหิโต’ แปลว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้อันสรรพสัตว์บูชาแล้ว

๒.—๓. ตีรายปีและ จชฺณตฺต ผิดคณะแต่แก้ไม่ได้ เพราะเกี่ยวกับใจความ

๔. ถ้านิยมตามคณะต้องเป็น “ผลมุลำ” แปลได้ความเท่ากัน แต่มีที่ใช้น้อย เช่น มุลผลา มุลาลิมังฺคา มลาลิวตตกำ เป็นตัวอย่าง

ธรรมทั้งสิ้นอย่างไม่คลาดเคลื่อนทรง ข้ามโลก ขอน้อมเศียรนมัสการพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ฯ

(รัตนะ คือพระธรรมใด) เป็นเกรินอันบริสุทธิ์ สำหรับทอดลงจากเรือนเป็นสะพานสำหรับทอดข้ามทะเลคือโลก เป็นทางปลอดภัยภายใน แม้สำหรับลอดข้ามช่องแคบ (คือทางไปสู่นิริยภูมิ) ขอนมัสการพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้วนั้นทุกเมื่อ ฯ

คนทั้งหลาย ให้สิ่งที่ควรให้ รักสิ่งที่ควรรัก มีจิตเลื่อมใสด้วยตนเอง ระลึกถึงรัตนะ (คือพระสงฆ์) ถวายผลไม้และเหง้าไม้ รัตนะ (คือพระสงฆ์) นั้น แม้พระทศพลทรงยกย่องเป็นอันดีไว้ด้วยประการทั้งปวง ขอนมัสการพระสงฆ์อันเป็นบุญเขตหาประมาณมิได้นั้นทุกเมื่อ ฯ

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๑ ถึงบรรทัดที่ ๒๗

(ชำรุด)

พระโคนี้ด้วยซึ่งข้าให้แก่กุมรเตง...

...แก่พระบาท พระผู้มีบุญญ.....

...ผู้ไตร่ตรองศีลและบุญญา.....

.....ไม่อาจทิ้งการแนะนำให้ละบาปนี้

.....ผู้นั้นไม่อาจเอาไปให้...

...(ไม่อาจ) เอาไปให้ลูก.....ไม่อาจ

.....(ไทยธรรม).....

.....ตบะบุญนี้ (กิริยาบุญบารมี)

.....โคตรกูลปาทุวะ...

.....พระบาท บ่ระดิษฐาน (กมรเตง)

.....กล่าวยกย่องโคตรกูลปาทุวะ.....

อาจารย์คงเดช ประพัฒน์ทอง ผู้สอนวิชาโบราณคดีและประวัติศาสตร์ไทย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้อธิบายเกี่ยวกับศิลาจารึกเนินสระบัวนี้ว่า

พระราชาในไศเลนทรวงศ์ที่เกาะชวา (หรือพระราชาแห่งกรุงศรีวิชัย) ได้กรีฑาทัพมาโจมตีแคว้นเจนละน้ำ (เขมรโบราณ) ได้ แล้วนำพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ไปเป็นตัวจำนำอยู่ที่เกาะชวาชั่วระยะหนึ่ง ต่อมาจึงได้กลับมาสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งประเทศเขมรโบราณ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๓๔๕ แต่ศิลาจารึกเนินสระบัวบอกศักราชว่า มหาศักราช ๖๘๓ ตรงกับพุทธศักราช ๑๓๐๔ จึงกล่าวได้ว่าเมืองศรีมโหสถมีอายุเก่ากว่าอาณาจักรเขมรโบราณ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า สระแก้ว เป็นสระน้ำโบราณที่สำคัญที่สุดของเมืองศรีมโหสถ เพราะเป็นสระขุดลงไปในแลง

บนผนังสระที่เป็น ศิลาแลง นั้นได้สลักเป็นภาพ สัตว์ เต็มไปหมด สัตว์เหล่านั้นมีหลายชนิด เป็นต้นว่า ช้าง มกร หรือเหรา

อันมกรหรือเหรา เป็นสัตว์ผสมระหว่างเต่ากับจรเข้ กล่าวคือ ตัวเป็นเต่าแต่ส่วนหัวคล้ายจรเข้ มกรหรือเหราบางตัวมีลักษณะคล้ายมกรในศิลปอินเดียแบบอมราวดี ซึ่งมีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๗–๙ (พ.ศ. ๖๐๐—๙๐๐) แต่บางตัวมีลักษณะคล้ายมกรในศิลปอินเดียแบบคุปตะ ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐—๑๑ (พ.ศ. ๙๐๐—๑๑๐๐) จึงมีผู้กล่าวว่าดินแดนแถบอำเภอศรีมหาโพธิ์อาจมีอายุเก่าถึงสมัยฟูนัน อันเป็นอาณาจักรที่เก่าแก่ที่สุดที่รู้จักกันในคาบสมุทรอินโดจีน มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๖—๑๑ (พ.ศ. ๕๐๐—๑๑๐๐)

เมืองศรีมโหสถ มีโบราณวัตถุสถานยืนยันว่ามีอายุอยู่ไม่ต่ำกว่าสมัยทวารวดียุคต้น แต่ก็มีโบราณวัตถุสถานที่น่าจะยืนยันได้อีกว่ามีอายุอยู่ถึงปลายสมัยฟูนัน อย่างไรก็ดีน่าจะมีอายุอยู่ประมาณ พ.ศ. ๑๐๐๐ และมีผู้คนอาศัยอยู่เป็นชุมชนใหญ่แล้วตั้งแต่สมัยฟูนัน หรือก่อนหน้านั้นขึ้นไป

สรุปเปรียบเทียบ

เมืองศรีมโหสถอายุแก่กว่า—

—กรุงสุโขทัยประมาณ ๘๐๐ ปี

(กรุงสุโขทัยสถาปนาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๐๐)

=กรุงศรีอยุธยาประมาณ ๘๙๓ ปี

(กรุงศรีอยุธยาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓)

จากการตรวจพบโบราณวัตถุจำพวกเครื่องปั้นดินเผาซึ่งปรากฏอยู่ทั่วบริเวณดงศรีมหาโพธิ์แล้ว กล่าวได้ว่ามีประชาชนอาศัยอยู่ในบริเวณนี้สืบต่อกันลงมาจนถึงสมัยปัจจุบันโดยไม่ขาดสาย เพราะว่าเครื่องปั้นดินเผาตลอดจนเครื่องใช้ไม้สอยที่พบอย่างมากมายนั้นเป็นของทั้งสมัยลพบุรี สมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา

ว่าด้วยสาเหตุที่เมืองศรีมโหสถร้าง

การดำรงชีวิตของมนุษย์ย่อมจะขาดน้ำเสียมิได้ จึงมีการทำสถานที่กักน้ำ เก็บน้ำไว้ในอาณาเขตเมืองศรีมโหสถ ต่อมาเมื่อสภาพภูมิประเทศเปลี่ยนแปลงไป อาจจะเกิดความแห้งแล้งขนาดหนัก ปราชาชนได้รับความเดือดร้อน จึงพากันโยกย้ายไปอยู่ที่อื่นเสียเกือบหมด ระยะที่เมืองนี้ร้างนั้น อาจจะเป็นตอนปลายสมัยลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (พ.ศ. ๑๖๐๐—๑๗๐๐) เพราะได้พบศิลปกรรมแบบลพบุรีที่เป็นหลักสำคัญมากพอสมควร ต่อจากนั้นก็ไม่พบศิลปกรรมที่สำคัญในสมัยต่อมา

อย่างไรก็ตามยังมีประชาชนส่วนหนึ่งอยู่แถบนี้เช่นเดิม เพราะมีพื้นที่ทำเกษตรกรรมอันอุดมสมบูรณ์ คือ ที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ทางตะวันตก และพบเครื่องมือเครื่องใช้ร่วมสมัยสุโขทัยและอยุธยาอยู่ทั่วบริเวณ

วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าดินแดนแถบดงศรีมหาโพธิ์นี้ มีผู้คนอาศัยอยู่เกือบสองพันปีมาแล้ว ต่อมาในสมัยทวารวดีการสร้างบ้านแปลงเมืองเป็นมหานครใหญ่โต มีศิลป วัฒนธรรม ลัทธิ-ศาสนา นับได้ว่าเจริญรุ่งเรืองที่สุดในดินแดนแถบนี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นศูนย์กลางความเจริญของดินแดนทางตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีเมืองอื่น ๆ ซึ่งน่าจะเป็นเมืองรองลงไป จากเมืองศรีมโหสถ คือ เมืองพระรถ ที่อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เมืองศรีพะโล ที่อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เมืองดงละคร ที่อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก เป็นต้น

ศาสนสถานของเมืองศรีมโหสถ จะปรากฏอยู่ตามนอกเมืองเสียเกือบทั้งสิ้น เช่นเดียวกันกับเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณ-บุรี ซึ่งเกือบจะเรียกได้ว่าไม่มีศาสนสถานสำคัญอยู่ในตัวเมือง

ศาสนสถานที่สำคัญทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ นอกเมืองศรีมโหสถคือ ศาสนสถานที่บ้านนายถมหรือเนินสระบัว หลังหมู่บ้านสระข่อย เป็นสถานที่ที่พบศิลาจารึกหลักที่ ๕๖ อยู่ห่างจากเมืองประมาณ ๔ กิโลเมตร กล่าวกันว่าน่าจะเป็นปรางค์

หรือปราสาทหิน เพราะมีกรอบประตู ทับหลัง เสมา หิน สลักเป็นรูปเศียรพระยานาค นอกจากนั้นยังมีชิ้นส่วนของสิ่งก่อสร้างอีกมากมาย ทั้งที่เป็นศิลาแลงและศิลาทรายสีแดง ปัจจุบันอยู่ที่วัดสระข่อย

วัดต้นโพธิ์ ฯ อยู่ห่างมาทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองศรีมโหสถประมาณ ๑ กิโลเมตร อาณาเขตของวัดต้นโพธิ์ฯ มีดังนี้

จดบ้านม่วงขาว ทางทิศเหนือ

จดบ้านด่าน ทางทิศใต้

จดชายทุ่งดงศรีมหาโพธิ์ ทางทิศตะวันตก

จดบ้านหนองจิก ทางทิศตะวันออก

มีสระน้ำโบราณอยู่บริเวณวัดต้นโพธิ์ ฯ และเวณใกล้เคียงถึง ๔ ลูกด้วยกัน คือ

ด้านหลังวัด (ป่าช้า) เป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๑๕๒๕ เมตร

ทางด้านทิศตะวันออก เป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด ๒๐๒๕ เมตร

ด้านทิศเหนือ

—ที่บ้านนางปุ่ย เป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมจตุรัสขนาด ๒๐ เมตร

—ที่บ้านนายสุข เป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมจตุรัสขนาด ๒๐ เมตร

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

สระน้ำเหล่านี้ เป็นสระที่ขุดขึ้นเพื่อเก็บน้ำอย่างแน่นอน เพราะไม่มีซากศาสนสถานอยู่ด้วยเลย (ยกเว้นสระลูกที่อยู่ตรงหลังวัดต้นโพธิ์ฯ มีซากศาสนสถานอยู่ทางตะวันตก คือเนินตรงโบสถ์เก่า ห่างกันประมาณ ๕๐ เมตร)

สระทั้ง ๔ ลูกนี้ อยู่ห่างกัน ๑๐ เมตร บ้าง ๕๐ เมตร บ้าง ๒๐ เมตรบ้าง

ตรงที่เป็นโบสถ์เก่าของวัดต้นโพธิ์ฯ สอบถามได้ความว่าแต่เดิมเป็นเนินดินสูง เมื่อจะสร้างโบสถ์นั้นได้ปราบดินลงพอประมาณ แล้วจึงสร้างโบสถ์คร่อมลงบนเนินดินนั้น

(เมื่อครั้งเป็นเด็กวัดที่วัดนี้ จำได้ว่าพบศิลาแลงแท่งสี่เหลี่ยมแบบศิลาแลงสร้างโบราณสถาน วางเรียงเป็นระเบียบฝังดินอยู่โดยรอบโบสถ์หลังนมากมาย—ผู้เขียน)

เชื่อได้ทีเดียวว่า บริเวณที่เป็นโบสถ์หลังเดิมของวัดต้นโพธิ์ฯ เป็นซากศาสนสถาน แต่จะเป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนาหรือศาสนาพราหมณ์นั้นยังไม่รู้ได้ มีข้อที่ควรสังเกตอยู่ที่ว่ามีสระน้ำอยู่ทางด้านตะวันออกของเนินดินนี้ คือสระน้ำลูกที่อยู่ในป่าช้าหลังวัด

บริเวณของวัดต้นโพธิ์ฯ และหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น บ้านม่วงขาว บ้านหนองจิก บ้านด่าน และบ้านชำหว้า จะต้องเป็นบริเวณที่มีประชาชนรวมกันอยู่หนาแน่น แต่ครั้งเมืองศรีมโหสถ

ยังรุ่งเรือง โดยมีศาสนสถานเป็นที่เคารพเลื่อมใส ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

เขตดงศรีมหาโพธิ์มิได้รกร้างขนาดไม่มีคนอยู่ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ได้พบหลักฐานต่าง ๆ พอที่จะยืนยันได้ว่าดินแดนแถบนี้มีคนอยู่มาตลอดตั้งแต่สมัยฟูนัน สมัยทวารวดี สมัยลพบุรี สมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ก่อนที่พม่าจะตีกรุงศรีอยุธยาแตกเพียงหนึ่งวัน พระเจ้าตากสิน (ขณะนั้นมียศเป็น พระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองตาก) ได้คุมสมัครพรรคพวกตีแหกวงล้อมออกจากกรุงศรีอยุธยาทางด้านวัดพิชัย ผ่านนครนายก ผ่านปราจีนบุรี ข้ามแม่น้ำปราจีนบุรี ตัดทุ่งมาทางชายดงศรีมหาโพธิ์ คือเขตตำบลโคกปี่บัดนี้ เชื่อกันต่อ ๆ มาว่าในครั้งนั้น พระยาวิเชียรปราการได้พาพรรคพวกมาพักอยู่ .ณ บริเวณต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ และมีผู้คนมาเข้าด้วยเป็นอันมาก จากนั้นจึงยกกองตัดเข้าดงผ่านไปยังเมืองชลบุรี ถึงเมืองจันทบุรี

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ มีพระบรมราชโองการให้ขุนอินทร์ นายกองมอญ เป็นผู้ดำเนินการจับช้างที่ดงศรีมหาโพธิ์ ขุนอินทร์ได้มาตั้งกองจับช้างอยู่ที่หมู่บ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ห่างจากวัดต้นโพธิ์ฯ ประมาณ ๓ กิโลเมตร ต่อมาเรียกกันว่าหมู่บ้าน โคกมอญ มาจนปัจจุบันนี้

(คำว่า โคก หมายถึงที่เนิน ที่ดอน คล้ายคำว่า ควน ทางภาคใต้ และ โนน ทางภาคอิสาณ ต่อมาได้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นบ้านโคกไทยสมัยฟื้นฟูวัฒนธรรม)

เมื่อขุนอินทร์จับช้างเผือกได้แล้ว จึงสร้างเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์ที่บ้านโคกมอญนั้น ปัจจุบันเรียกเจดีย์พระธาตุพุทธมงคลอยู่ในวัดแสงสว่าง ในหมู่บ้านโคกมอญ

ราว พ.ศ. ๒๓๗๑ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ มีพระบรมราชโองการโปรดให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี ยกกองทัพไปปราบเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ซึ่งเป็นกบฏ

การปราบเจ้าอนุวงศ์ครั้งนี้ เกือบจะเรียกได้ว่าเป็นการทำลายกรุงลาวโดยสิ้นเชิง หากแต่ไม่ต้องพระราชประสงค์ เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงเพียงกวาดต้อนชาวลาวลงมากรุงเทพฯ เป็นครั้งใหญ่ แลมีพวกลาวพวนลงมาด้วย พวกลาวที่ถูกกวาดต้อนลงมาครั้งนี้ ส่วนหนึ่งให้อยู่ที่สระบุรี อีกส่วนหนึ่งมาอยู่ที่ชายดงศรีมหาโพธิ์ซึ่งล้วนเป็นลาวพวน

พระราชหัตถเลขาในพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงกล่าวถึงวัดต้นโพธิ์ฯ ว่า

ดงศรีมหาโพธิ์นี้ ได้ชื่อจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งว่าเป็นโพธิ์เก่าแก่ เป็นที่นับถือสักการะบูชา ระยะทางห่างจากโคกฝางนี้ประมาณเช้าชั่วเพล แต่ก็อยู่ชายดง ว่าโพธิ์นั้นตั้งอยู่บนโนน เป็นทรายทึบนับถือไปบชากองพอก ๆ ขึ้นไปจนเป็นโนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ มีพระรูปหนึ่งออกมาสร้างวัด เรียกชื่อว่าหลวงพ่ออิฐ จะถามหาปีเดือนว่าได้สร้างเมื่อใดก็บอกไม่ถูก ได้ความแต่ว่าวัดนั้นได้สร้างมาแต่เมื่อยายแก่อายุได้ ๖๐ ปี ได้เห็นเป็นวัดอยู่แล้ว พระเป็นไทยบ้าง ลาวบ้างปนกัน มีพระบาทจำลอง ฤดูเดือนห้าราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์และพระบาท มาแต่ไกลจากเมืองพนมสารคามท่าประชุมและที่อื่น ๆ เป็นตลาดนัดซื้อขายจอแจกัน ๒ วัน ๓ วัน และมีดอกไม้เพลิงบ้องไฟเป็นต้น มาจุดในการนักขัตฤกษ์นี้

ความในพระราชหัตถเลขาตรงที่ว่า ได้ความแต่ว่าวัดนั้น (วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ) ได้สร้างมาแต่เมื่อยายแก่อายุได้ ๖๐ ปี ได้เห็นเป็นวัดอยู่แล้ว จึงสรุปได้เป็นแน่นอนว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ (นับถอยหลังจาก พ.ศ. ๒๔๕๑ ไป ๖๐ ปี) มีวัดต้นโพธิ์ ฯ แล้ว

ความเชื่อของคนดั้งเดิมที่ว่า พระเจ้าตากสินเคยเสด็จมาประทับที่ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ เมื่อครั้งเป็นที่พระยาวิเชียร

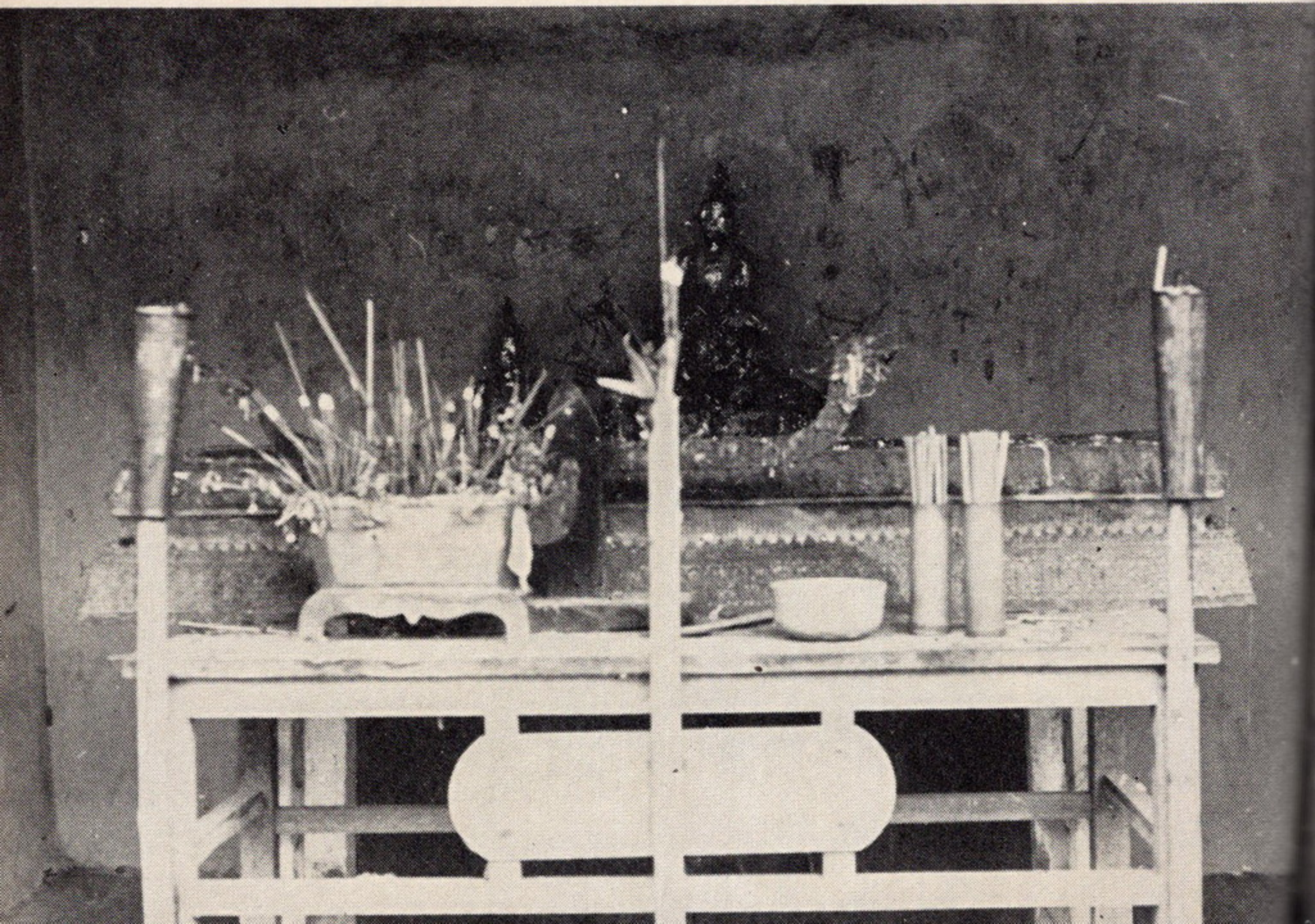
โบสถ์ปัจจุบัน

โบสถ์ใหม่กำลังก่อสร้าง

พระพุทธบาทจำลอง

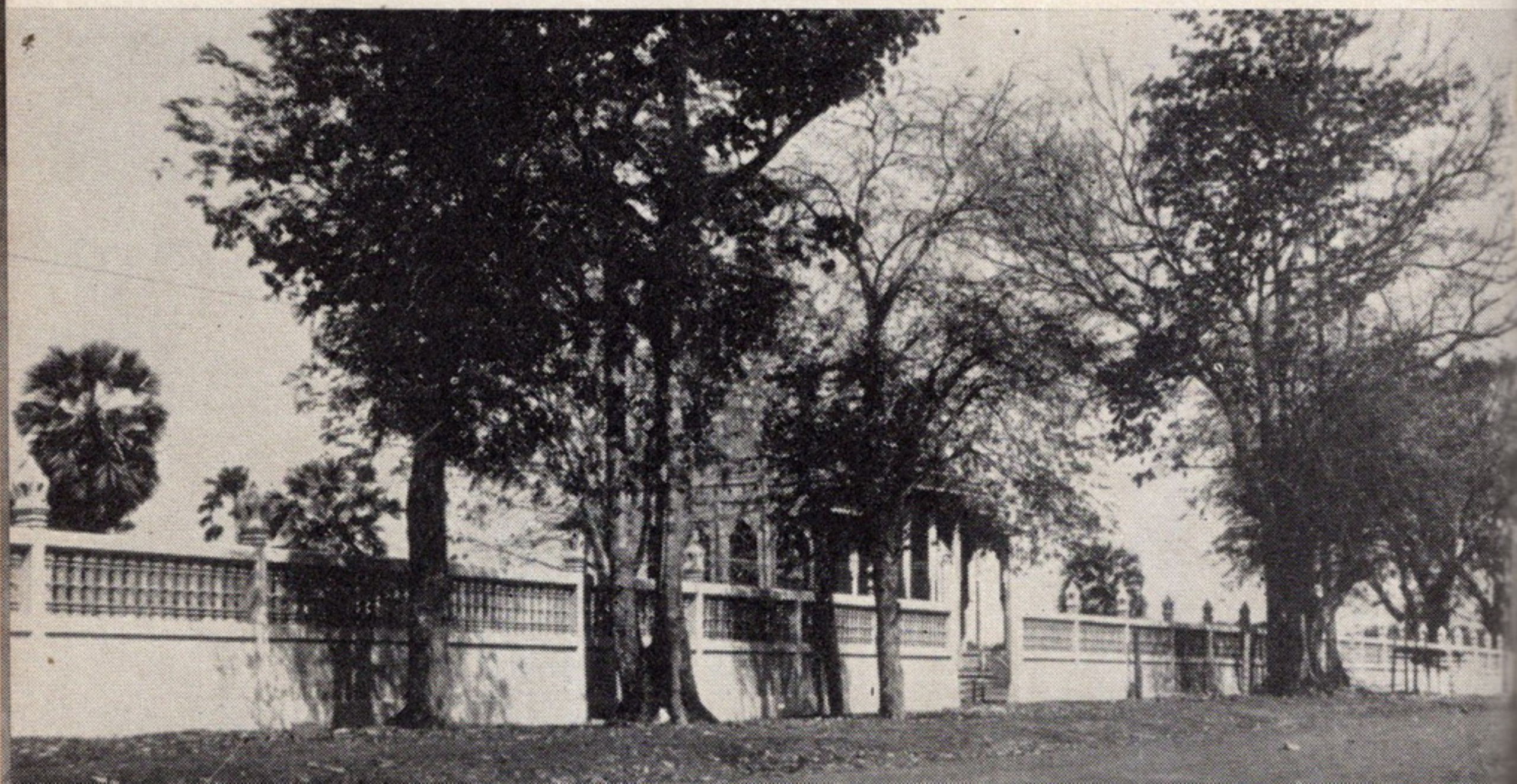
ภายในที่ประดิษฐานพระพุทธบาทจำลอง

การพัฒนาวัด

บุญบ้องไฟ

ประเพณีที่ชาวตำบลโคกบีบทำติดต่อกันมาแต่โบราณ
ในวันกลางเดือน ๖ ของทุกปี

นั่งร้านที่จุดบ้องไฟ ทำด้วยไม้ไผ่

ขนบ้องไฟไปจุด

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล
คณบดีคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
ทรงบรรยายความรู้เรื่อง ดงศรีมหาโพธิ์
ณ บริเวณต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ
เมื่อวันจัด **โบราณคดีทัศนา**

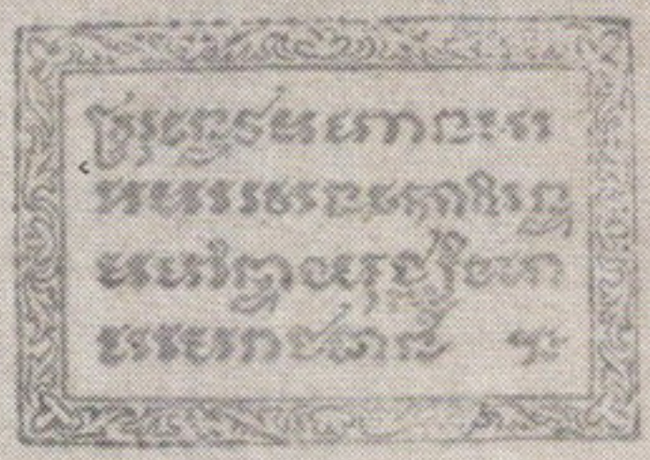

เย ธมฺมา เหตุปปฺภวา
เตสํ เหตุ์ ตถาคโต อาห
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ
เอวำ วาที มหาสมโณติ

ธรรมทงหลาย มเหตุเบนแดนเกด
พระตถาคต ได้ตรัสรู้ถึงเหตุของธรรมเหล่านั้น
เมื่อสิ้นเหตุของธรรมเหล่านั้น จึงดับทุกข์ได้
พระมหาสมณะมีวาทะ ตรัสสอนเช่นนี้

รูปในสองหน้าต่อไปนี้คือรูปพระนิรันตราย
รูปแรกพบที่ดงศรีมหาโพธิ์
รูปหลัง รัชกาลที่ ๔ โปรดให้หล่อขึ้น
ดูเรื่องหน้า ๕๓

มีพระบรมราชโองการ ประกาศไว้แก่ชนทั้งปวงว่า ที่เขตรพระอุโบสถ

ได้ให้ภาษบังคมทูล

พระกรุณา ขอเป็นที่วิสุงคามสีมา พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงยินดีอนุโมทนา

อนุญาตแล้ว โปรดให้ ปักกำหนดให้ตามประสงค์ ทรงพระราชอุทิศ

ที่นั้นให้เป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เป็น

ที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์ภิกษุแต่จตุทิศทั้งสี่ ทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้น

พระราชทานตั้งแต่ณวันที่ พระพุทธ

ศาสนกาล พรรษา เป็นวันที่ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ๑๒

ประกาศพระบรมราชโองการ
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่อง พระราชอุทิศที่วิสุงคามสีมา
ดูเรื่อง หน้า ๓๕

ปราการ สมัยกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ และมีผู้คนสมัครเข้าเป็นพรรคพวกด้วยนั้น ประกอบกับได้พิจารณาสภาพสังคมของหมู่บ้านแถบตำบลโคกปีบนี้ มีที่น่าสังเกต ว่าชาวบ้านชำหว้า และชาวบ้านด่านซึ่งอยู่ต่อบ้านต้นโพธิ์ไปทางใต้นั้น มีชีวิตความเป็นอยู่ภาษาและวัฒนธรรม ผิดไปจากชาวบ้านอื่นในละแวกเดียวกัน ที่ผิดไปนั้นก็คือ มีลักษณะท่าทาง รูปร่าง การแต่งกาย การไว้ผม เป็นแบบไทยโบราณ สำเนียงที่พูดเป็นแบบคนไทยภาคกลาง ไม่เหน่อ คำพูดยานคางเล็กน้อย การสร้างบ้านเรือนรวมกันอยู่เป็นกลุ่ม รั้วบ้านติดกัน ส่วนมากไม่มีรั้วบ้าน เพราะเป็นเรือนติด ๆ กันไป เรียกได้ว่าหัวบันไดบ้านชนกัน

ทั้งอำเภอศรีมหาโพธิ มีหมู่บ้านชำหว้าและบ้านด่านเท่านั้นที่มีลักษณะเช่นนี้ นอกนั้นจะเป็นหมู่บ้านลาวพวนเกือบทั้งหมด แต่ก็มีบางแห่งที่กระเส็นกระสายอยู่รวม ๆ กัน ด้วยเหตุดังนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า เมื่อสมัยอยุธยาตอนปลายมีผู้คนอยู่เป็นหมู่ใหญ่ในแถบนี้ ธรรมดาที่ใดเมื่อมีต้นโพธิ์ใหญ่ย่อมเป็นที่สักการะบูชาของพุทธศาสนิกชนทั่วไป แลต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิต้นนี้เล่าก็มีอายุนับเป็นร้อยปีทีเดียวจึงน่าพิจารณาว่า บริเวณต้นโพธิ์มีวัดอยู่มาแต่ครั้งนั้นแล้ว

อย่างไรก็ดี ตามหลักฐานทางพงศาวดารที่ว่าครอบครัวลาวพวนอพยพมาอยู่แถบนี้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๗๑ นั้น ในระยะนี้คงต้องมีวัดอยู่อย่างแน่นอน หากไม่มีวัดมาก่อนก็คงจะต้องมีขึ้น เพราะธรรมดาจะต้องมีวัดอยู่ประจำหมู่บ้าน

เมื่อพิจารณาประกอบกับพระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเมื่อคำนวณแล้ววัดต้นโพธิ์ฯ มีมาก่อน พ.ศ. ๒๓๙๑ นั้น จึงสรุปได้เป็นแน่นอนว่า วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิคงสร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๑—๒๓๙๑ ระยะนี้ยังอยู่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ หลวงพ่ออิฐกับราษฎรได้กราบบังคมทูลพระกรุณาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ขอพระราชทานที่เขตพระอุโบสถเป็นที่วิสุงคามสีมา จักได้ คัด พระ บรม ราช โอง การ ซึ่ง ทรง ลง พระ ปรมาภิไธยเป็นภาษาขอม มาดังนี้ (ได้ถ่ายต้นฉบับพระบรมราชโองการมาตีพิมพ์ในหนังสือนี้ด้วย)

ที่ ๓๗/๑๒๕

กรุง เทว มหา นคร
อมร รตน โกสินท
มหินทายุธยา
ปรมราชธานี

มีพระบรมราชโองการ ประกาศไว้แก่ชนทั้งปวงว่า ที่เขตรพระอุโบสถ วัดโพธิ์ศรีมหาโพธิแขวงเมืองปราจิณบุรี โดยยาว ๑๒ วา กว้าง ๔ วา ๒ ศอก พระอิดเจ้าอธิการกับราษฎรได้ให้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอเปนที่วิสุงคามสิมา พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงยินดีอนุโมทนาอนุญาตแล้ว โปรดให้กรรมการ บ้ากำหนดให้ตามประสงค์ ทรงพระราชอุทิศที่นั้นให้เปนที่วิสุงคามสิมา ยกเปนแผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขตร เปนที่วิเสศสำหรับพระสงฆ์มา แต่จาตุทิศทั้ง สี่ทำสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเปนต้น

พระราชทานตั้งแต่ณวันที่ ๒๑ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๒๙ ๑๑๕ พระพุทธสาสนกาล ๒๔๓๙ พรรษา เป็นวันที่ ๑๐๒๐๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ฯ

อิทมยา รณญา
สยาม วิชิเต

ปรมินทมหาจุฬาลงกรณญา
รชชำ การยตา

*อาจารย์มหาฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่านและแปลไว้ดังนี้

ตราพระราชลัญฉกรนี้ อันข้าพเจ้าผู้เป็นพระราชา มีนามว่า จุฬาลงกรณ์ ได้เสวยราชย์ในแว่นแคว้นสยาม (ได้ประทับไว้)

ฉ่ำ ทองคำวรรณ

๑๕ ม.ค. ๑๑

ประเพณีและวัฒนธรรม

วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ เป็นศูนย์กลางของประชาชนแถบตำบลโคกบีบ และเป็นวัดสำคัญของจังหวัด พระอธิการเยื่อน สุขวโร เป็นเจ้าอาวาสที่ประชาชนเคารพนับถือ ดังนั้น วัดต้นโพธิ์ฯ จึงเป็นบ่อเกิดขอกขนบ ธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมอันเป็นสัญญลักษณ์ของปรงชาชนในแถบนี้

ที่วัดนี้ มีพระบาทจำลอง ฤดูเดือนห้าราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์และพระบาท (พระราชหัตถเลขาล้นเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๕) แสดงว่าประชาชนทั่วไป พร้อมใจกันถือเอาเดือนห้าเป็นเดือนที่จะต้องมานมัสการต้นโพธิ์และพระบาท มาแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ปัจจุบันถือเอากลางเดือนห้าของทุกปีเป็นระยะงานนมัสการ

ฤดูกลางเดือน ๖ หรือวันวิสาขบูชา เป็นวันประเพณีจุดบ้องไฟหรือบั้งไฟ แม้ปีใดจะมีเดือน ๖ สองหน ก็มิได้เลื่อนตามราชการ คงถือเอากลางเดือน ๖ แรกเป็นวันจุดบ้องไฟ

ประเพณีนี้เรียกได้ว่าเป็นการบวงสรวงเทวดาให้ฝนตก หรือเป็นพิธีขอฝนเพื่อการทำนา เห็นได้ชัดว่าเป็นประเพณีของทางภาคอิสาณ หลักฐานที่ว่าชาวลาวพวนอพยพมาอยู่แถบนี้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ก็ยืนยันอยู่ อนึ่ง ที่จังหวัดสระบุรีก็มีประเพณีจุดบ้องไฟเช่นกัน ทั้งนี้ เพราะมีชาวลาวถูกกวาดต้อนมาอยู่ที่สระบุรี เหมือนกับแถบดงศรีมหาโพธิ์

นอกจากนั้น วัดต้นโพธิ์ฯ ยังเป็นศูนย์กลางของการบุญการกุศล ตามประเพณีสงกรานต์ ประเพณีสารทไทยและสารทลาว เป็นต้น แลประมาณกลางเดือน ๓ ก็มีงานปิดทองหลวงพ่อพุทธธรรมสุโข อีกงานหนึ่ง

ลำดับเจ้าอาวาส

เจ้าอาวาสวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธินั้น เท่าที่สืบทราบได้มีดังนี้คือ

๑. หลวงพ่ออิฐู
๒. หลวงพ่อหมี
๓. หลวงพ่อตั้ง
๔. พระครูฉัตร
๕. *พระอธิการเยื้อน สุขวโร (ปัจจุบัน)*

ตันโพธิศรีมหาโพธิ

เจดีย์ในพระพุทธศาสนามีตำรากำหนดว่าเป็น ๔ อย่าง ต่างกัน คือ ธาตเจดีย์อย่าง ๑ บริโภคเจดีย์อย่าง ๑ ธรรมเจดีย์อย่าง ๑ อุเทสิกะเจดีย์อย่าง ๑ ปรากฏอยู่ในหนังสือเก่า เช่น มหาปรินิพานสูตร แพะมิลินทปัญหา เป็นต้น

มูลเหตุแห่งบริโภคเจดีย์นั้น เรื่องก็เกิดขึ้นในเวลาเมื่อพระพุทธองค์ทรงประชวรใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน พระอานนทเถระเจ้าในเวลานั้น ยังมิได้บรรลุมรรคผลถึงชั้นสูงสุด ทูลปรารภว่าแต่ก่อนมา เหล่าภิกษุ พุทธสาวกได้ เคยเฝ้าแหนเห็นพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเนืองนิจ เมื่อพระองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพานแล้ว มิได้เฝ้าแหนเห็นพระองค์อีกต่อไป เห็นจะพากันว้าเหว่ สมเด็จพระมหากรุณาเจ้าจึงทรงอนุญาตที่สังเวชนียสถานไว้ ๔ แห่ง สำหรับพุทธสาวกเหล่าใดใคร่จะเห็นพระองค์ ก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งใน ๔ แห่งนั้นคือ

๑. ที่พระตถาคตเจ้าประสูติ ณ ป่าลุมพินี ในแขวงเมืองกบิลพัสดุ์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลรัมมินเด อยู่ในแขวงเนปาลราฐ) แห่งหนึ่ง

๒. ที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ ณ โพธิ

พฤกษมณฑล ในแขวงเมืองคยา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลพุทธคยา) แห่ง ๑

๓. ที่ พระ พุทธเจ้า ประ ทาน ปฐม เทศนา ณ ตำบล อิสิปัตนะมฤคทายวัน ในแขวงเมืองพาราณสี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลสารนาถ) แห่ง ๑

๔. ที่ พระ คถาคตเจ้า เข้า สู่พระ นิพพาน ณ ตำบล สาลวัน ในแขวงเมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย) แห่ง ๑

ประเพณีที่พวก พุทธ บริษัทไป กระทำ พุทธบูชา ยังที่สังเวชนียสถาน ๔ แห่งนั้น น่าจะเป็นต้นเหตุให้เกิดสังฆาวาสอันเป็นที่พระสงฆ์อยู่เป็นประจำ ซึ่งเราเรียกกันว่าวัด มีขึ้นในมัชฌิมประเทศ เพราะเมื่อครั้งพุทธกาล เหล่าพุทธสาวกทั้งหลายที่อยู่ปฏิบัติวัดถากพระพุทธองค์เนืองนิจ เช่นพระอานนท์เถระเจ้าเป็นต้น ก็มี ที่ไปสู่พระพุทธสำนักเผ้าแหนในเวลามีโอกาสเป็นมั่นเป็นคราวก็มี ที่ได้พบปะเผ้าแหนในเวลาพระพุทธองค์เสด็จเที่ยวจาริกไปในนานาประเทศก็มี

ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับ ขันธปรินิพพาน ขาดการที่ได้เคยเผ้าแหนเห็นพระองค์เหมือนแต่ก่อน พวกพุทธสาวกที่รำลึกถึงพระพุทธเจ้า ก็คงพากันไปยังที่สังเวชนียสถานใดแห่งหนึ่งตามที่พระบรมพุทธานุญาตดังกล่าวมาแล้ว ที่สังเวชนียสถานทั้ง

๔ แห่งจึงเกิด เป็นที่ ตำบลที่ สมาคมของ พวก พุทธบริษัท ทั้งพระ และคฤหัส์ไปประชุมกันไม่ขาด พวกนี้ไปแล้วมีพวกนี้มาเล่า มีจำนวนคนประชุมอยู่มากบ้างน้อยบ้างเนืองนิจ อาศัยเหตุนี้น่า จะมีพวกชาวบ้านแถวตำบลนั้น คิดแสวง หาผล ประโยชน์ด้วยการ สรางทพกอาศยและเลยงดูพวกอาคนตุกะขนกอน แลวมผูศรทธา ทำบุญด้วยสร้างที่อาศัยถวายพระภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระภิกษุก็เห็นจะ เกิดมีผู้สมัครอยู่ประจำทำการบำรุง รักษา สังเวชนียสถาน เพื่อการ กุศล

จึงสันนิษฐานว่า การที่พระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำบำรุง รักษาสังเวชนียสถานนั้น จะเป็นมูลเหตุที่เกิดมีวัดเช่นเราเข้าใจ กันบัดนี้ และอาจจะเป็นมูลเหตุให้เกิดวัดขึ้นในที่ตำบลอื่น ๆ ต่อ ออกไป เพราะพวกพุทธบริษัทซึ่งไปบูชายังที่สังเวชนียสถานที่ เป็นผู้อยู่ใกล้ไปได้ง่ายมีน้อย ที่เป็นผู้อยู่บ้านอื่นเมืองไกลในจตุร ทิศไปถึงได้ด้วยยากมีมาก พวกที่อยู่ไกลคงอยากให้มีเจดียสถาน อยู่ในที่ใกล้ภูมิลำเนาของตน ให้ไปบูชาได้ง่าย.

ก็ในบรรดา พระ บริโภคเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าได้ ประทาน์ อนุญาตไว้นั้น อาจเป็นสังหาริมวัตถุแบ่งภาคไปประดิษฐานที่อื่น ได้แต่ต้นโพธิ์ที่พุทธคยาอย่างเดียว อาศัยเหตุดังนั้นผู้อยู่ห่างไกล เมื่อได้ไปบูชา ณ ที่พระพุทธองค์ตรัสรู้แล้ว จึงเก็บเมล็ดพันธุ์ พระศรีมหาโพธิจากต้นเดิมไป เพาะปลูกยังบ้านเมืองที่ตนอยู่ และบูชาเป็นบริโภคเจดีย์ต่อไป บางพวกก็สร้างพุทธอาสน์ขึ้น

เป็นอุเทสิก เจดีย์ที่บูชาพระพุทธคุณในบ้านเมืองของตนตามแบบอย่างพระอริยสาวกได้เคยกระทำมาในครั้งพระพุทธกาล บางพวกก็สร้างพระธรรมเจดีย์ดังกล่าวมาแล้ว เป็นเหตุให้เกิดมีเจดีย-สถานขึ้น ณ ที่อื่น ๆ เมื่อเจดียวัตถุเกิดมีขึ้น ณ ที่แห่งใดก็จำต้องมีการบำรุงรักษาจึงมีสังฆาวาสที่พระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำเกิดขึ้น ณ ที่เจดียสถานนั้น ๆ แท้จริงในครั้งพุทธกาลก็มีที่สำนักสงฆ์เรียกว่า “อาราม” ดังเช่น เวฬุวนาราม ในเมืองราชคฤห์มหานคร ที่พระเจ้าพิมพิสารถวายแก่พระพุทธองค์ และเชตวนารามของอนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐีถวายที่ในสาวัตถี เป็นต้น แต่อารามครั้งพุทธกาลเป็นที่พระพุทธองค์กับ พระสงฆ์ อาศัยชั่วเวลาเสด็จพำนักในเมืองนั้น ๆ การเสด็จเที่ยวจาริก อารามก็ทิ้งว่างเปล่าหามีพระสงฆ์อยู่ประจำไม่ แต่สังฆาวาสซึ่งเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาล มีเจดีย์วัตถุที่สักการบูชาแทนพระองค์พระพุทธเจ้าประจำอยู่ และมีผู้คนพากันไปบูชาเนืองนิจ จึงต้องมีผู้อยู่ประจำรักษาเกิดเป็นวัดขึ้นด้วยประการฉะนี้

ความที่กล่าวมา แม้ไม่มีหนังสือเรื่องใดกล่าวความไว้ให้ทราบได้ชัดเจนก็จริง แต่มีเค้าเงื่อนอยู่ดังเช่นประเพณีที่ถือกันมาจนทุกวันนี้ว่า ต้นโพธิ์เป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งควรปลูกในวัด และต้นโพธิ์ซึ่งปลูกกันตามวัดนั้น ย่อมเสาะแสวงหาเฉพาะพืชพันธุ์อันมาแต่ต้นเดิม ณ เมืองพุทธคยา เรียกกันว่า “พระ

ศรีมหาโพธิ์" อีกประการหนึ่งเมื่อพนักงานตรวจรักษาของโบราณที่ในอินเดียขุดขั้นดินที่กลบโบราณวัตถุ ณ พระบริโภคเจดีย์ มีที่อิสิปตนมฤคทายวันเป็นต้น พบรอยก่อสร้างสังฆวาสไว้กว้างขวาง เป็นผีมือก่อสร้างในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนารุ่งเรืองในชั้นหลังจึงอยู่ แต่น่าสันนิษฐานว่าสังฆาวาสจะมีอยู่ ณ ที่นั้นก่อนแล้ว พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก มีพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นต้น จะเป็นแต่บูรณะให้ใหญ่โตไพบูลย์ขึ้น หาใช่จะพึ่งคิดให้มีพระสงฆ์ไปอยู่ประจำ ณ เจดียสถานในสมัยนั้นไม่

(ความที่กล่าวมาข้างบนนี้ทั้งหมด ผู้เขียนตัดต่อความมาจากหนังสือตำนานพระพุทธเจดีย์ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

เป็นที่เชื่อถือกันว่า พระพุทธศาสนามาประดิษฐานในประเทศไทยตั้งแต่ก่อน พ.ศ. ๕๐๐ และนับถือกันมั่นคงสืบมา ครั้นเมื่อเกิดมีประเพณีสร้างพระพุทธรูปขึ้นในอินเดีย พวกชาวอินเดียก็นำแบบอย่างพระ พุทธรูป มาสร้าง ขึ้นใน ประเทศไทยอีก จึงน่าเชื่อว่า ชาวอินเดียคงจะได้นำพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยามาปลูกไว้ในดินแดนไทยบ้างแล้ว ต่อมาในสมัยทวารวดีก็คงจะมีพระศรีมหาโพธิ์มาปลูกหลายแห่งขึ้น นับเป็นต้นประเพณีที่ชอบปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ในสมัยต่อ ๆ มาอีก แต่ต้นเดิมสูญไปเสียไม่มีเค้าเงื่อนเหลือปรากฏอยู่

ในสมัยเชียงแสนซึ่งมีอาณาเขตอยู่ทางภาคเหนือของประ-เทศไทยนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำราชานุภาพทรงสันนิฐานว่าเดิมก็เห็นจะมีต้นโพธิ์พันธุ์พระศรีมหาโพธิ์พุทธคยา และคงจะได้พันธุ์พระ ศรีมหาโพธิ์ อนุราธ ปุระ ที่เมือง ลังกา มาใน ชั้น หลังอีกความนับถือต้นศรีมหาโพธิ์จึงหมือนกับข้างฝ่ายใต้

ถึงสมัยสุโขทัย พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นที่ยิ่ง แม้ว่าสมัยนี้จะมิได้มีการ คมนาคม กับอิน เดียด้วย เรื่อง พระพุทธศาสนาเหมือนแต่ก่อน ความปรากฏว่าได้หันไปแสวงหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ ต้นที่เมืองอนุราธปุระมาปลูก และประชาชนชาวสุโขทัยก็เคารพเลื่อมใสนักหนา ดังปรากฏความในศิลาจารึกวัดศรีชุม มีกล่าวถึงพระศรีมหาโพธิ์ที่ปลูกในเมืองศรีสัชชนาลัยอยู่บ่อย ๆ

ความในศิลาจารึกนครชุม ซึ่งจารึกเมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐ ในรัชกาลพญาลิไทย เป็นเรื่องเกี่ยวกับพญาลิไทย ทรงประดิษ-ฐานพระศรีรัตนมหาธาตุ และปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ได้มาจากเกาะลงกาวา

เอาทั้งพืชพระศรีมหาโพธิ์อันพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ใต้ต้นและผจญพลขุนมาราธิราช ได้ปราบแก่สัพพัญญุตญาณเป็นพระพุทธ มาปลูกเบื้องหลังพระมหาธาตุนี้ ผิผู้ใดได้ไหว้นบ กระทำบูชาพระศรีรัตนมหาธาตุ และพระ

ศรีมหาโพธินี้ว่าไซร้ มีผลอานิสงส์พร่ำเสมอดังได้นบ
ตนพระเป็นเจ้า

ตกมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ยังคงนับถือพระศรีมหาโพธิ์
พันธุ์ลังกาอย่างสมัยสุโขทัย มาในชั้นหลังทีเดียวเห็นจะเป็นใน
รัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิ์มาจากลังกา
โปรด ฯ ให้ปลูกไว้ที่วัดระฆัง อยู่ต่อเขตพระราชวังภายหลังวัดนี้
เปลี่ยนชื่อเป็นวัดวรโพธิ์ สืบมาจนบัดนี้

สมัยรัตนโกสินทร์ พระสังฆราชเมืองลังกาให้พระภิกษุ
เชิญพระบรมสารีริกธาตุกับต้นโพธิ์ลังกาเข้ามาถวายพระบาทสม-
เด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชา
นุภาพทรงสันนิษฐานว่า เห็นจะปลูกไว้ที่วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็น
ที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชในสมัยนั้น การที่พระภิกษุลังกา
เข้ามาครั้งนี้เอง ทำให้ทรงทราบว่าเมืองลังกาตกเป็นของฝรั่ง
ทรงพระปริวิตกถึงพระพุทธศาสนา ว่าจะเศร้าหมองผันแปรไป
เป็นประการใดบ้าง จึงโปรด ฯ ให้เลือกหาพระภิกษุซึ่งชอบเที่ยว
ธุดงค์ ได้พระอาจารย์ดี กับพระอาจารย์เทพเป็นหัวหน้า กับ
พระสงฆ์อื่น ๆ อีก ๕ รูป เมื่อคณะสงฆ์ชุดพระอาจารย์ดีกับพระ
อาจารย์เทพนี้กลับมาแล้ว ได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์มาอีก ๓ ต้น
โปรด ฯ ให้ปลูกไว้ที่

วัดสระเกศ (ข้างหน้าพระอุโบสถ) ต้น ๑

วัดสุทัศน์ (แถวสัตตมหาสถาน) ต้น ๑

วัดมหาธาตุ ต้น ๑

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยามาเพาะเป็นต้นขึ้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าพระราชทานไปปลูกไว้ที่

วัดบวรนิเวศ ต้น ๑

พระปฐมเจดีย์ ต้น ๑

เมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเอาไปเพาะไว้เป็นต้นแล้วพระราชทานไปปลูกไว้ ๔ แห่ง คือ

วัดเทพศิรินทร์ ต้น ๑

วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปะอิน ต้น ๑

วัดมณีชลขันธ์ ลพบุรี ต้น ๑

วัดอุภัยราชบำรุง (วัดญวนตลาดน้อย) ต้น ๑

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ ได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์จากเมืองพุทธคยา โปรดฯ ให้ปลูกไว้ที่

วัดเบญจมบพิตร ต้น ๑

วัดอัษฎางคนิมิตร เกาะสีชัง ต้น ๑

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ณ วัดต้นโพธิ์ฯ เป็นปูชนียสถานที่สำคัญ มีขนาดลำต้นวัดโดยรอบประมาณ ๒๐ เมตร สูงประมาณ ๓๐ เมตร มีกิ่งก้านสาขาแผ่กว้างเป็นพุ่มวงกลมใหญ่ เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๕ เมตร ประชาชนทั้งหลายกราบไหว้บูชากันต่อมาแต่ครั้งโบราณกาล อย่างน้อยก็ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ ดังพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ฤดูเดือนห้าราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ ดังนี้แสดงว่างานนมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธินั้นจัดกันตอนเดือนห้ามาแต่ดั้งเดิม

เรื่องราวของต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ มีนิทาน ตำนานและเรื่องเล่ากันต่อ ๆ มา ดังนี้

เรื่องที่หนึ่ง

ไกลออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของ จังหวัดปราจีนบุรี ณ ดินแดนอันเป็นอาณาเขตของตำบลโคกปี่บ แถบบ้านโคกวัด โคกปี่บและม่วงขาว อำเภอศรีมหาโพธิในปัจจุบันนี้ มีนครอิสระของชนชาวขอมโบราณนครหนึ่งตั้งอยู่ เรียกว่า นครมโหสถ แม้จะเป็นนครที่มีอาณาเขตไม่กว้างขวางนัก แต่ก็เป็นนครที่รุ่งเรืองทางศิลปวิทยา ธรรมจริยาและวัฒนธรรมนครหนึ่งในเขตสุวรรณภูมิ กำแพงเวียงวังปราสาทราชฐานและเทวาลัย ล้วนแต่

สร้างสรรค์ขึ้นด้วย ศิลป และใน ลักษณะที่ กอปรไปด้วย ศิลปอันประณีตอย่างยอดเยี่ยม ไม่มีนครใดในเขตสุวรรณภูมิเสมอเหมือนในครั้งนั้น พระพุทธศาสนากำลังแผ่ไพศาลทั่วอินเดียและกำลังแพร่เข้ามาในเขตสุวรรณภูมิ และพระเจ้าเทวานัมปิยดิษฐ์เจ้าผู้ครองนครมโหสถ ทรงเลื่อมใสในพระธรรมของสมเด็จพระมหาสมณโคดมยิ่งนัก ด้วยทรงเห็นว่าเป็นหลักธรรมอันเดียว ที่จะนำมนุษย์ออกจากที่มืดมน ซึ่งถูกบดบังด้วยอาสวกิเลสทั้งมวลไปสู่ที่สว่าง ซึ่งสาดส่องด้วยแสงอมฤตธรรม จึงทรงรับเอาหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมจริยาของบ้านเมืองแทนหลักศาสนาพราหมณ์ซึ่งถืออยู่ก่อน และส่งคณะมหาจาริก อันมีทั้งภิกษุสงฆ์และฆราวาส ไปยังนครปาตลีบุตรเพื่อดูกการพระศาสนาและขอตอนกิ่งศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเจ้าผู้ครองนครปาตลีบุตรไปตอนเอามาจากแคว้นลังกามาประดิษฐานไว้ในนครมโหสถ เพื่อให้ประชาชนผู้เป็นพุทธมากะทั้งหลายได้เคารพสักการะ และอนุสรณ์คำนึงถึงองค์สมเด็จ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระบรมศาสดาจารย์อยู่นิตย์นิรันดร์

เมื่อกองเดินทางของคณะมหาจาริก ซึ่งกลับมาพร้อมด้วยกิ่งพระศรีมหาโพธิ์เคลื่อนเข้ามาถึงชานนครมโหสถนั้น เป็นเวลาบ่ายคล้อยแล้ว แสงอาทิตย์อร่ามเรือง ฉายกราดลงต้อง

ยอดปราสาท และเทวาลัยในเมืองซึ่งสูงพ้นแนวไม้อันบดบังอยู่ข้างหน้า แลเห็นได้อย่างถนัดชัดเจนดูงดงามตระการตา ราวกับเทวนครในสุบินนิมิตร เหนือเทวลัยบางแห่ง มีควันสีขาวลอยขึ้นไปบนท้องฟ้าอันเกลื่อนกราดไปด้วยกลุ่มเมฆ ซึ่งลอยพ่องไปตามลมเป็นทิวแถวไม่ขาดระยะ แสดงว่าเทวาลัยนั้น ๆ กำลังประกอบพิธีกรรมกันอยู่ตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ ซึ่งในนครนี้นับวันแต่จะเสื่อมโทรมลงไปทุกที ในหมู่ไม้ท้ายเมืองวิหารหลังหนึ่งถูกแนวไม้บดบังแลเห็นแต่หลังคาอันเป็น เงาเลื่อม เหลืองอร่าม ด้วยต้องแสงตะวัน ดุจดารดาดไว้ด้วยทองคำธรรมชาติ ถัดแนวไม้ออกมาเป็นทุ่งนาอัน สะพรั่ง ด้วยต้น ข้าวซึ่ง ออกรวงสุก เหลืองไปทั่วท้องทุ่ง และในทางที่ทอดไปสู่กลางใจนครแน่นขนัดไปด้วยพระภิกษุสงฆ์คฤหัสถ์ทั้งชายหญิง และขบวนหลวงซึ่งถูกจัดส่งออกไปรับพระศรีมหาโพธิ์ อันเป็นอนุสรณ์เข้าไปในเมือง

เสียงโห่ร้องดังขึ้นอย่างสนั่นหวั่นไหว เมื่อคณะมหาจาริกมาหยุดลงตรงหน้าสาธุชนผู้มาต้อนรับทั้งหลาย พระภิกษุสงฆ์สวดกถาธรรม รำลึกถึง พระ พุทธคุณ อันยิ่งใหญ่ของ สมเด็จ พระบรมศาสดาจบหนึ่งแล้ว พระศรีมหาโพธิ์ก็ถูกอัญเชิญขึ้นสู่หลังพลายสีเศวต อันเป็นราชพาหนะ พลันขบวนก็เริ่มเคลื่อนออกจากที่บ่ายหน้าตรงไปยังกลางใจนครพร้อมด้วยเสียงโห่ ร้องกึกก้องกัมปนาทของประชาชนเรื่อยไปตลอดทาง

จบ 294.3137
ส๖๕๑ 4320447311

ใน ฐานะ ที่ เป็น คน หนึ่ง ใน คณะมหาจาริก ฝ่าย ฆราวาส วาสุเทพรู้สึกปลื้มปีติอย่างลึกซึ้ง ที่ได้มีส่วนในความสำเร็จแห่ง การอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์มาประดิษฐานไว้ในนครมโหสถ เพื่อ เป็นสิ่งสักการะ อนสรณ์ ถึงองค์ สมเด็จพระ สัมมา สัมพุทธเจ้า ของ ชาวเมือง

คัดจากเรื่อง **อมฤตธรรม**
เขียนโดย **สัตยธรรม**
จากหนังสือ **มหาวิทยาลัย**
เล่มที่ ๑๒ ฉบับที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๗๗

เรื่องที่สอง

ในสมัยที่ขอมมีอำนาจ ปกครองอยู่ในดินแดน สุวรรณภูมิ ส่วนนี้ พุทธศาสนาได้แผ่เข้ามา ชนชาวขอมได้เกิดความเลื่อมใส ในพุทธศาสนา เจ้าผู้ครองเมืองนี้ก็ได้หันมานับถือพุทธศาสนา อย่างยิ่ง หวังจะหาสิ่งเป็นที่ระลึกในพุทธศาสนามาไว้เป็นที่เคารพ สักการะบูชาประจำเมือง จึงได้จัดส่งทูตไปสู่ประเทศอินเดีย ทูตที่ ไปนั้นมี ทั้งภิกษุสงฆ์ และฆราวาส เพื่อ ขอ ตอนกิ่ง โพธิตรัส รู้ของ พระพุทธเจ้า เมื่อทูตไปถึงอินเดียแล้วได้ตอนกิ่งโพธิตรัสรู้มาสอง กิ่ง โดยเป็นของเจ้าผู้ครองเมืองกิ่งหนึ่ง เป็นของมเหสีกิ่งหนึ่ง โดยการนำลงสำเภาขึ้นที่ริมฝั่งที่ ๆ ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์อยู่บัดนี้

ส่วนทางในเมืองเมื่อได้ทราบว่า กิ่งศรีมหาโพธิ์มาถึงแล้ว ก็ได้จัดขบวนเป็นการใหญ่ เพื่อจะแห่กิ่งศรีมหาโพธิ์เข้าไปสู่ในเมืองทำการสมโภชต่อไป แต่เมื่อขบวนเดินทางไปถึงสถานที่ ๆ กิ่งศรีมหาโพธิ์ตั้งอยู่ ช้างม้าที่เข้าขบวนแห่ก็แตกตื่นจนไม่สามารถที่จะนำกิ่งศรีมหาโพธิ์เข้าสู่เมืองได้ เจ้าผู้ครองจึงได้ทำพิธีสมโภชแล้วได้ปลูกกิ่งอันเป็นส่วนของพระองค์ไว้ที่เดิม (คือโพธิ์ศรีมหาโพธิบัจจุบัน) ส่วนกิ่งของมเหสีได้นำไปปลูกไว้ที่โนนดินทรายทะเล เพื่อจะให้โพธิ์ทั้งสองมองเห็นกันได้ ครั้นต่อมาทะเลแถวนั้นตื้นเขินขึ้น เกิดต้นพงต้นแขมขึ้นรก ช้างเสือได้ออกหากินตามแถวถิ่นนี้ ช้างได้กินยอดและน้าวกิ่งโพธิ์ต้นของมเหสีหักลงมา ต่อมาจึงเรียกว่า ดอนพระโพธิหัก แล้วต่อมาอีกเรียกว่า “ดอนพระคอหัก” เพราะปรากฏว่ามีพระพุทธรูปที่หักทิ้งไว้ในบริเวณนั้น บัจจุบันนี้เรียกว่า “บ้านดอน” ซึ่งตั้งอยู่ตรงหน้าหมู่บ้านโคกบีกออกไปทางกลางทุ่ง และต้นที่เป็นส่วนของมเหสีนี้ ต่อมาทนการเหยียบย่ำของ ช้าง เสือ และสัตว์ป่าไม่ไหวก็ตายเสีย แม้แต่ตอก็ไม่มีเหลือ คงมีแต่มูลดินเพียงนิดหน่อยที่ตั้งอยู่ในหมู่บ้านดอนบัดนี้

เรื่องที่สาม

เมื่อขอมมีอำนาจปกครองดินแดนสุวรรณภูมิส่วนนี้ ขอมได้สร้างเมือง ๆ หนึ่งที่บ้านโคกวัดบัจจุบัน แต่มิได้บอกชื่อเมืองไว้ว่าชื่อเมืองอะไร เมื่อพุทธศาสนาได้แผ่เข้าสู่ดินแดนส่วนนี้ เจ้าผู้ครองเมืองนี้ก็ได้หันเข้านับถือพุทธศาสนา เกิดความเลื่อมใสยิ่ง จึงได้จัดส่งทูตไปสู่อินเดียเพื่อขอตอนกิ่งโพธิ์ตรัสรู้ ทูตที่ไปนั้นไปได้ ๒ ปี ๓ เดือน ๗ วัน ก็นำกิ่งโพธิ์ตรัสรู้มาถึงโดยทางสำเภา เมื่อมาถึงริมฝั่งแล้ว จึงได้พากันยกลงจากสำเภา ทางภายในเมืองเมื่อได้ทราบข่าวก็จัดขบวนแห่ เพื่อจะมาทำการแห่กิ่งศรีมหาโพธิ์เข้าสู่เมือง แต่เมื่อขบวนแห่มาถึงที่กิ่งโพธิ์ตั้งอยู่จะทำการยกกิ่งโพธิ์ขึ้นบนหลังคชเสวตร์ แต่ปรากฏว่าไม่สามารถที่จะจับเขยื้อนขึ้นจากที่ได้ จะทำอย่างไรกิ่งโพธิ์ก็ไม่เขยื้อน จนหมดความสามารถที่จะนำไปได้ จึงได้ทำการสมโภชแล้วปลูกไว้ที่เดิม จึงปรากฏว่าโพธิ์ศรีมหาโพธิตั้งอยู่ริมทุ่ง อันเป็นริมทะเลมาแต่เดิม

ภาคผนวก

พระนิรันตราย

พระพุทธรูปนิรันตราย หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์กะไหล่ทองมีพระอาการทรงนั่งอย่างที่เรียกกันว่า นั่งขัดสมาธิเพชร เบื้องหลังมีเรือนแก้วเป็นพุ่มพระมหาโพธิ มีอักษรขอมจำหลักลงในวงกลีบบัวเบื้องหน้า ๙ เบื้องหลัง ๙ พระคุณนามแสดงพระพุทธคุณตั้งแต่ อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ จนถึง ภควา ยอดเรือนแก้วมีรูปพระมหามงกุฎตั้งติดอยู่กับฐานชั้นล่างรองฐานพระซึ่งเป็นที่สำหรับรับน้ำสรงพระ มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริแบบอย่างสร้างขึ้น

เรื่องมูลเหตุเดิมนั้นเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ กำนันอินผู้หนึ่งอยู่ในแขวงปราจีนบุรี นอนฝันไปว่าจับช้างเผือกได้ แล้วไปขุดมันนกด้วยกันกับนายยังผู้เป็นบุตร ที่ชายป่าแห่งดงศรีมหาโพธิ์ ประมาณ ๓ เส้น พบพระพุทธรูปหล่อด้วยทองคำเนื้อหกน้ำหนัก ๘ ตำลึง จึงนำมามอบให้พระยะเกรียงไกรกระบวนยุทธ์ ปลัดเมืองฉะเชิงเทราพาเข้ามากรุงเทพฯ นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๆ ทรงพระกรุณาโปรดว่าสองคนพ่อลูกนี้มีกตัญญูต่อพระพุทธศาสนาและพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อขุดได้พระทองคำเช่นนี้แล้ว มิได้ยุบหลอมไปซื้อจ่ายเป็นอาณา

ประโยชน์ และยังซ้ำมีน้ำใจทูลเกล้า ฯ ถวาย จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานรางวัลเงินตรา ๙ ชั่งแล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานเชิญไปเก็บไว้ ณ หอเสถียรธรรมปริตรกับด้วยพระกริ่งทองคำองค์น้อย

ครั้นเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ มีผู้ร้ายลักพระกริ่งองค์น้อย ซึ่งตั้งอยู่กับพระทองคำองค์นั้นไป จึงทรงพระราชดำริว่าพระพุทธรูปซึ่งกำนันอินกับนายยังบุตรทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น ก็เป็นทองคำ ทั้งแท่งใหญ่กว่าพระกริ่ง ควรที่ผู้ร้ายจะลักพระพุทธรูปองค์นั้นไป ก็เผอิญให้แคล้วคลาดถึง ๒ ครั้ง ทั้งผู้ที่ขุดได้ก็ไม่ทำอันตรายเป็นอัศจรรย์อยู่ จึงทรงถวายพระนามพระพุทธรูปองค์นั้นว่า พระนิรันตราย แล้วทรงพระราชดำริแบบอย่างให้เจ้าพนักงานหล่อพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชรต้องตามพุทธลักษณะ หน้าตัก ๕ นิ้วกึ่ง ด้วยทองคำ สวมพระพุทธรูปนิรันตรายองค์นั้นอีกชั้นหนึ่ง แต่องค์ชั่งหล่อด้วยทองคำนั้นไว้สำหรับตั้งพระราชพิธีบนโต๊ะเบื้องขวาแห่งพระแท่นมณฑลในพระราชพิธีต่าง ๆ มีพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เป็นต้น

ครั้นภายหลังทรงพระราชดำริว่าพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายซึ่งพระองค์ได้ทรงสถาปนาแพร่หลายไพบูลย์มากขึ้น จนผู้มีทรัพย์มีศรัทธาได้สร้างอารามประสงค์เฉพาะถวายให้เป็นอาวาสแก่พระสงฆ์ฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกายมากขึ้นหลายพระอาราม ลัทธิธรรม

วินัยนั้นรุ่งเรืองเจริญมากขึ้น ควรจะมีสิ่งซึ่งเป็นสำคัญสำหรับเป็นที่ระลึกสืบไป ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ช่างหล่อพระพุทธรูปพิมพ์เดียวกันกับพระพุทธรูปทองเงินซึ่งสวมพระนิรันตราย หล่อด้วยทองเหลืองแล้วกะไหล่ทองคำมเรอนแกวอยูขางหลงดงเชนวาแลวขางตน ๑๘ พระองค เทากับจำนวนปีซึ่งได้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ แล้วทรงพระราชดำริว่าจะทรงหล่อปีละองค์ พร้อมกับเฉลิมพระชนมพรรษาทุกปีไปทรงถวายพระนามพระรูปเก่าใหม่ว่า พระนิรันตรายทั้งสิ้น แต่พระพุทธรูปนั้นยังหาได้กระไหล่ทองไม่ พอดีเสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระกรุณา ฯ ให้ช่างกระไหล่ทองคำพระพุทธรูปทั้ง ๑๘ องค์เสด็จบริบูรณ์แล้ว จึงพระราชทานไปตามวัดพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย มีวัดบวรนิเวศวิหารเป็นต้น ตามพระบรมราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วทรงสร้างพระราชทานพระอารามหลวงซึ่งเป็นฝ่ายธรรมยุติกนิกายวัดละองค์ต่อมา

คัดจาก ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ
พระนิพนธ์ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชนุภาพ

พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

พลับพลาศรีมหาโพธิ

วันที่ ๑๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

การที่มาคราวนี้ ไม่ได้ทำจดหมายรายวัน เหตุด้วยกรมหลวงดำรงได้เอา สัญญิงสัญญามาแต่แรก เมื่อคิดจะมาเที่ยวทางนี้ว่าถ้าใครกล่าวว่าไม่สนุกจะปรับเงินบาทหนึ่ง ถ้าจะเขียนก็ทีจะถูกหลายบาท และเรื่องก็เห็นจะพอเพียงแต่จะกล่าวในหนังสือฉบับเดียวหรือ ๒ ฉบับจบ

เมื่อออกจากวัดเสาธงมาแล้ว ได้ตั้งใจไว้ช้านานว่าจะไปดูคลองเชียงราก ซึ่งจะเบ็นที่ขุดคลองวอเตอร์เวอค แต่ความคิดนั้นไม่สำเร็จเมื่อไปถึงที่จอดเรือตรงปากคลองรังสิตข้าม แล้วได้แล่นเลยขึ้นไปเข้าปากคลองเชียงรากข้างใต้ ซึ่งได้เคยไปเห็นแล้ว

แต่ครั้นเข้าไปข้างใน ได้ความว่าเวลาไม่พอ และเรือโมเตอร์ที่ไปก็ทีจะเข้าไม่ถึงด้วยเขาถางผักตบไว้แต่ข้างนอก คลองนี้ตามโยกราพีท่านอุบาลี (ปาน) กล่าวว่าเป็นคูเมือง ไปบรรจบออกเชียงรากน้อย ลักษณะอย่างเดียวกันกับคลองบางกอกน้อยคลองบางหลวง แต่คลองที่เชื่อมกันอย่างตลิ่งชันนั้นตื้นเขินอยู่นอกทางรถไฟ ทางที่เรือเข้ามาเดินคลองเปรมซึ่งตัดในระหว่างเชียงรากใหญ่กับเชียงรากน้อยในทางรถไฟเข้ามา การที่มาวันนี้ควรจะไปถึงคลองเปรมนั้นแล้วไปออกทางเชียงรากน้อย แต่เวลาไม่พอจึงได้เลี้ยวเข้าคลองบ้านกระแชงมาออกแม่น้ำ คลองบ้านกระแชงนี้จะว่าเป็นอย่างคลองมอญก็ได้ แต่ไม่ตัดกึ่งกลางอย่างคลองมอญ ฝานจากคลองเชียงรากไปออกแม่น้ำสั้นนิดเดียว แต่มีบ้านผู้เรือนคนแน่นหนา การที่จะไปดูเชียงรากเอาเป็นไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดเลย

วันที่ ๑๔ ไปด้วยเรือโมเตอร์ในคลองรังสิต เขาคะเนกันว่า ๓ ชั่วโมงเศษจึงจะถึงสวนใหญ่กรมหลวงเทวะวงษ์ แต่ที่จริงไม่ถึง เรือเราเดินเร็ว ๒ ชั่วโมงเศษเท่านั้น พ่อยังไม่เคยเข้าทางปากคลองเลย กว่าจะไปถึงประตูน้ำก็ไกลอยู่ น้ำลดแล้วจริงแต่ยังมากข้างตะวันตกนี้ไม่ใคร่จะแลเห็นตลิ่ง ต่อพ้นคลองเก้าคลองสิบเข้าไปจึงเห็นตลิ่ง ดูไม่สู้แปลกอันใด มีผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในคลองนี้คือ หมอใหญ่* และกรมอดิศรมาไปด้วย เรื่องราว

*หม่อมราชวงศ์สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ ในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

ของที่นาคลองรังสิต ได้ความแต่ว่าเรื่องกำหนดชั้นที่นาดูเหมือนจะยังไม่เหมาะแก่พื้นที่อยู่บ้าง มีปัญหาอยู่ ๒ อย่าง ๆ หนึ่งว่านาที่กำหนดเป็นนาเอกนาโทเหมือนกัน แต่ประโยชน์ที่ได้ในนานั้นไม่เท่ากัน เจ้าของนาเรียกค่าเช่าหักใช้ค่านาเสร็จแล้วได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ถ้าเจ้าของนาเรียกค่าเช่าเสมอกันคนทำนาก็อพยพข้อที่ว่านี้เกิดจากกำหนดที่นาอย่างเดียวไม่ใช่อื่น อีกอย่างหนึ่งนั้น นาในคลองรังสิตจะจำหน่ายขนข้าวได้ง่าย ส่วนในคลองซอยขนข้าวลำบากจึงได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ความ ๒ ข้อนี้ก็เกี่ยวกับเรื่องกำหนดที่นา จะได้บอกให้เจ้าพระยามราชทราบ

กรมหลวงและใหญ่รับซารวิตแข็งแรงมาก พอถึงก็แจกน้ำมันเบนซีนก่อน เรือนที่ทำขึ้นใหม่นั้นสบายดี แต่หลังเก่าร้อนขอเตือนไว้แต่ว่าถ้าจะไปที่นั้นแล้วอย่าได้แต่งยุนิฟอมเป็นอันขาด ขาขึ้นคงจะขึ้นได้แต่ขาลงเป็นลงมาไม่ได้ เว้นไว้แต่ถอดสะเปอเสียก่อน การเลี้ยงมีทั้งกับข้าวฝรั่งกับข้าวไทยกับข้าวเจ๊ก ใช่แต่เท่านั้น ใหญ่ยังสู้ทนบาปพร้อมด้วยองค์ห้าหานกมาให้แกงด้วย พระยาศรีพิพัฒน์ออกมาชงน้ำชาให้กิน เป็นการใหญ่ถึงนั้น ได้อยู่เป็นหลายชั่วโมง บ่ายเกือบ ๓ โมงจึงได้ออกเรือ ทางนี้ได้เคยมา สุดทางเพียงในคลองบางปลากด ซึ่งตรงกับปากคลองข้าม ถัดนั้นไปเขามีคลองขุดอีกตอนหนึ่ง บรรจบลำคลองบาง

ปลากด ที่ต่อกับลำน้ำนครนายก จอดเรือที่บ้านหมอใหญ่ในลำน้ำนครนายกตรงสามแยก

วันที่ ๑๕ ได้ลงเรือโมเตอร์ขึ้นไปตามลำน้ำนครนายกจนถึงบ้านเหล้า ซึ่งมีวัดฝรั่งมาตั้งอยู่ในที่นั้น ลำน้ำอยู่ข้างจะเล็ก แต่เขาว่าไม่กว้างออกและไม่แคบลง เปลี่ยนที่พังคงกว้างแคบตื้นลึกอยู่เท่านี้เสมอ พ้นบ้านเหล้าขึ้นไปว่าเรือโมเตอร์เข้าไม่ได้ ยังอีก ๒ ชั่วโมง จึงจะถึงเมืองนครนายก กลับลงมาแวะกินข้าวที่วัดบานอ้อ อันเป็นทางแยกไปบ้านนา ที่นี่มีตลาดร่องแร่งตามระยะทางบ้านเรือนก็มีห่าง ๆ แต่เป็นนาเต็มไปทั้งนั้นไม่มีที่ว่างเลย เพราะเป็นที่นาดี ทำมีแต่ได้มากหรือได้น้อยไม่มีเสีย ล่องลงมาตามทางที่ขึ้นไปพ้นบ้านองครักษ์หน่อยหนึ่ง ที่นาก็จับออกจะโทรม ๆ ไปจนกระทั่งถึงที่ซึ่งบริษัทขุดคลองขึ้นไว้ ไม่มีคนทำนาเลย เหตุที่เป็นเช่นนี้ด้วยช้างเถื่อนชุมนั้นอย่างหนึ่ง ได้ความจากหลวงบำรุงซึ่งเป็นผู้มานำทาง ว่าบริษัทคิดจะเรียกราคา ๙ บาท ราษฎรไม่มีใครซื้อเลย คลองลงมือขุดไว้สัก ๑๐ คลอง ทิ้งร้างหมด เป็นที่เปลี่ยวแจ๊ดทีเดียวหาบ้านเรือนมิได้ ลงไปจนตอนใกล้ข้างปากน้ำโยทกาหรือพ้นคลองหกวาสายล่าง จึงได้มีบ้านเรือนไร่นา มีบางลูกเสือเป็นต้น ระยะทางก็ไกลจะหาต้นหมากรากไม้ ผู้คนอะไรก็ไม่มี มีแต่หญ้ากับผึ้ง แลดูเบื่อนัยน์ตา

เต็มที ปากน้ำโยทกานี้ออกลำน้ำปราจีนในอ้อมบางแตน เพราะบางแตนมีคลองลัด จอดนอนที่บางแตนเหนือปากคลองลัด

วันที่ ๑๖ ออกเรือขึ้นมาตามน้ำ บ้านเรือนผู้คนบางมาก แต่ยังพอมีมากกว่าแม่น้ำนครนายก แวะกินข้าวที่วัดไผ่ ตำบลหัวไผ่ ได้พบสัปบุรุษมาถือศีล ถึงเวลาเพลเขาจะกินข้าวเพล เชิญให้เรารับด้วย ใจคอดีอยู่จึงได้จัดของไปธารณะเลี้ยง วัดนี้มีพระมัทรีพอใช้อยู่องค์หนึ่ง ขึ้นไปจากนั้นไม่ถึง ๒ ชั่วโมงก็ถึงเมือง เมืองปราจีนแปลกไปกว่าแต่ก่อนที่ได้เคยเห็นเมื่อ ๓๖ ปีมาแล้ว คือตั้งแต่กำแพงเมืองขึ้นมาจนถึงที่ ซึ่งทำพลับพลาครั้งก่อนไม่มีอะไรเลยนอกจากทุ่งเตียน ๆ คราวนี้เป็นตลาดยาวตลอดตั้งแต่เมืองมาจนถึงพลับพลา ซึ่งยังคงเรียกว่าทุ่งพลับพลา ข้างฝ่ายอีกฟากหนึ่งก็เป็น ธรรมดา ที่ไม่เคย เห็นตั้ง แต่แรก ทำเป็นที่ถลุงแร่ทองตลอดจนเป็นที่ว่าการเดี๋ยวนี้ และโรงทหารต่อไปอันคล้าย ๆ กันกับที่ไหน ๆ ไม่จำเป็นต้องเล่า พลับพลาที่ทำไว้รับไว้รับนั้นอยู่ตรงวัดแก้วพิจิตรข้าม เจ้าอลังการ* เจ้าพระยาอภัยภูเบศรมารับอยู่ในที่นี้ด้วย เจ้าอลังการได้ช่วยทำพลับพลาออกจะใคร่สนุกสนานอยู่

เวลาบ่ายได้ลงเรือแจว ขึ้นไปบ้านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปประมาณสัก ๑๕ มินิต ที่เขาได้เลือกดีในแถบนี้

---

*พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ เคยทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน

แลเห็นเข้าดูเหมือนอยู่ใกล้ แต่ระยะทาง ๓ เส้นเศษ อยู่ตรงหัวแง่ที่ลำน้ำตรงแลดูได้ไกล ได้ถมที่ยกขึ้นถึง ๒ ศอกเศษน้ำไม่ท่วม ปลูกเรือนอยู่กลางสูญบ้านอันกว้างยาวราวสัก ๕ เส้น มีเรือนครอบครัวปลูกเป็นหลัง ๆ เรียงรายอยู่ข้างหลังเรือนประมาณสัก ๑๔—๑๕ หลัง บ้านหลวงสฤษดิอยู่ใต้น้ำ บ้านพระอภัยพิทักษ์อยู่เหนือน้ำ ไม่มีอะไรจะรู้สึกยิ่งกว่าขาดต้นไม้ แต่เจ้าของไม่ท้อถอยเลย บ้านเรือนก็สบายดี น่ากลัวแต่จะทนพายุฝนไม่ใคร่จะไหวจะสาดนัก เพราะเป็นที่แจ้งเสียจริง ๆ วันนี้เลิกเรื่องหนาวกลายเป็นร้อน

วันที่ ๑๗ ได้ลงเรือล่องไปดูตลาด ขึ้นที่ทุ่งพลับพลาไปลงหน้าเมือง เป็นตลาดที่ปลูกกันเองแต่ลำพัง นับว่ายังไม่มีถนน แต่เห็นจะติดพอเป็นตลาดสนุกสนานได้ ลงเรือขึ้นมาตามลำน้ำแวะกินข้าวที่ตำบลศรีมหาโพธิ์แห่งหนึ่งใต้ร่มไม้ เป็นโคกสูงอยู่หน่อย อยู่ใต้วัดพระอินทรแบกลงมา ได้สนทนากันกับชาวบ้านแถบตั้งแต่เมืองปราจีนขึ้นมานี้ บ้านเมืองแน่นหนาเป็นหย่อม ๆ จนถึงตอนศรีมหาโพธิ์นี้ บ้านเรือนรายตลอด ดูก็เป็นการแปลกตอนข้างล่างกลับเปลี่ยว ตอนบนนี้ไม่เปลี่ยวเลย การที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุว่าตอนบนทางหากินกว้างขวางกว่า มีตัดไม้ตัดฟืนปลูกผักเพิ่มการทำนาขึ้น นาก็เป็นนาดีนาชั้นโท มีตลาดเป็นระยะ ๆ ที่ท่าพวกชาวป่าลง คือที่หาดและท่าเขมรซึ่งเปลี่ยนชื่อ

ว่า ท่าประชุมชนมีไม้ประดู่ไม้แก่นลงในลำน้ำนี้ มีโรงเลื่อยจีนหลายโรง

เมื่อถึงพลับพลาแล้วไม่ได้หยุด เลยขึ้นไปดูบ้านเจ้าอลังการที่ผ่าน นางวิ่งขึ้นไปหลายเลี้ยวจึงได้ถึง ตลิ่งสูงประมาณ ๘ ศอกถึง ๓ วามีดินดานมาก บางแห่งเป็นแลงออกมายื่นอยู่ตามฝั่ง ที่เจ้าอลังการอยู่ฝั่งตะวันออก บ้านเรือนอยู่ข้างร่วงโรยทรุดโทรมมากด้วยตัวไม่ได้อยู่ มีทางออกจากหลังบ้านนั้นไปเขา ซึ่งเป็นที่ทำปูน ระยะทางไกลถึง ๔๐๐ เส้น แต่ส่วนซึ่งต่อยหินส่งเจ้าพระยาเทเวศรอยู่ฝั่งตะวันตก เรียกว่าเขาดินอยู่ในดง เพราะชายดงมาตกตรงหน้าบ้านเจ้าอลงการขาม ยังแลเห็นรางและรถที่คว่ำลงมาไม่เคยพลิกหงาย การที่ไม่สำเร็จได้นี้ เรื่องไม่ได้นึกถึงค่าแรง ขนทางบกแล้วขนทางเรือเล่า ราคาปูนราคาหิน มันก็กลายเป็นหนักต่อหนักเลยต้องเลิกกันเท่านั้น ได้เลยขึ้นไปดูท่าตูม ซึ่งว่าเป็นทางพวกบ่อทองลงมา แต่ก่อนครึกครื้นเดี๋ยวนี้ก็ร่วงโรย เพราะเหตุที่ไม่ได้ทำทอง ลำน้ำตอนข้างบนนี้ขึ้นมามีหาดมาก แต่มีบ้านเรือนคนเสมอ ล่องกลับลงมาที่พลับพลาได้พบพระยารัตนสมบัติซึ่งขึ้นมาหากินอยู่แถบนี้ เขาตัดฟืนใช้จ้างลาวถูกกว่าที่ได้เคยพบที่นครสวรรค์ ว่าปีละ ๖๐ บาท เท่านั้น แต่ครางออดแอดในความลำบากขัดสนต่าง ๆ ขอบอกล่าวว่าตัวแมลงมีแต่ไม่สู้มาก ยุงนั้นอยากจะว่าไม่มีเลย.

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๔ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ในหนังสือฉบับที่หนึ่งไปลงค้างอยู่เพียงถึงพลับพลาอำเภอศรีมหาโพธิ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ ขึ้นช้างพังหลังดีของเจ้าพระยาอภัยภูเบศรอยู่ ข้างจะย่อมเดินไม่เต็มที่ย่าง หลังเรียบดี ชื่อกปุมลองทายดูถีว่าจะแปลว่ากระไร พอพ่อได้ยินก็เข้าใจ แต่เพื่อจะให้รู้แน่จึงถามคำแปลก็ได้ความว่าดอกไม้ตูม คือคำที่เราใช้ว่ากระพุมหรือกรรพุม ยอกระกรรพุม ก็คือทำอุ้มมือให้เป็นตูม เป็นภาษาที่ใช้ในคำไทยแล้ว เจ้านายขึ้นช้างตามข้าราชการไปช้างบ้างม้าบ้าง ข้างในไประแทะพระตะบอง ระยะทางหย่อนร้อยเส้นผ่านท้องทุ่งไปเข้าชายดงข้างตะวันตก ข้อที่เลือกที่นี้เป็นที่ประพาส เหตุด้วยค้นพบเทวสถานและเชิงเทิน เมืองปราจีนบุรีเดิมเห็นจะอยู่ในดงศรีมหาโพธิ์ แต่คงไม่ได้เรียกชื่อปราจีน เชิงเทินยื่นออกมาจนถึงทุ่ง หายละลายไปในทุ่งเสียซีกหนึ่ง แต่ตอนข้างที่ลึกเข้าไปยังไม่ได้ตรวจ เพราะเขาพึ่งจะมาค้นคว้ากันขึ้นในเร็ว ๆ นี้เอง พบสถานเดียวก่อน ในการถางรับเสด็จครั้งนี้จึง

พบอีกสถานหนึ่ง และพบอื่น ๆ อีกหลายอย่างถ้าตรวจคงจะได้พบอะไรอีกมากสิ่งที่พบแล้วเวลานี้ คือ

เทวสถานหลังหนึ่ง เป็นเนินก่อด้วยแลง สูงประมาณ ๑๐ ศอก สังเกตได้ว่ารปเป็นเหลี่ยมไม่ใช่กลมคงจะย่อไม้สิบสองเป็นปรางค์ กลางเทวสถานมีฐานเทวรูป ทำด้วยแลงมีบัวคว่ำบัวหงายหน้ากระดานใหญ่รีเป็นรูปไข่ กว้างประมาณเกือบศอกหนึ่งยาวศอกเศษ มีช่องกลางที่สำหรับบั๊กแกนน่าจะเป็นเทวรูปทอง และทีจะใหญ่มาก สูงกว่า ๔ ศอก ฐานนั้นตกตะแคงอยู่

อีกฐานหนึ่ง ใหญ่กว้างราวกัน มีก้อนแลงสี่เหลี่ยมใหญ่ตั้งอยู่บนนั้นจะเป็นแท่นหรืออะไรก็ไม่มีลวดลาย เทวสถานทั้ง ๒ หลังนี้ขนาดเดียวกันกับกำแพงเพชร

มีบ่อกรุหลายบ่อ แต่ผิดกันกับบ่อกรุข้างเหนือ ข้างเหนือเป็นบ่อกลม ที่ใช้บ่อเหลี่ยมทั้งนั้น ก่อด้วยศิลาแลงแผ่นใหญ่ ๆ กรุขึ้นมาแต่ก้นบ่อตลอดจนถึงปากดูยังดีอยู่มาก

มีอีกแห่งหนึ่ง พื้นเป็นดานศิลาแลง กว้างสัก ๑๐ ศอก ยาวสัก ๓ วา ขุดเป็นหลุมกลม ๆ ปากกว้างสักคืบเศษ ลึกสักศอกหนึ่ง เจาะชิดกันบ้างห่างกันบ้างไม่เป็นจังหวะ ในหลุมนั้นเกลี้ยง เดากันอยู่ว่าจะเป็นอะไร เดี๋ยวนี้กำลังกุกันว่าทีจะเป็น

หลุมสำหรับโขลกปูนที่จะปั้นลวดลายเครื่องประดับปรางค์ปราสาทศิลาแลงนั้น

การที่ได้พบเป็นหลักเช่นนี้แล้ว คงจะเป็นทางที่ได้ค้นต่อไปอีก ตำบลที่พบเทวสถานนี้ ชาวบ้านเรียกกันว่าโคกฝางไม่รู้ว่าเป็นที่ก่อสร้างอันใด นึกว่าเป็นโนนธรรมดา แต่โดยจะค้นพบต่อไปอีกเห็นจะหาชิ้นดีไม่ได้ คงจะได้สร้างมาเสียหลายร้อยปีหนักหนาแล้ว มีรูปบางอย่างที่ได้จากดงศรีมหาโพธิ์เข้าไปไว้ในกรุงเทพฯ มีอยู่นานมาแล้ว

ดงศรีมหาโพธิ์นี้ ได้ชื่อจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งว่าเป็นโพธิ์เก่าแก่เป็นที่นับถือสักการบูชา ระยะห่างจากโคกฝางนี้ประมาณเช้าชั่วเพล แต่ก็อยู่ชายดง ว่าโพธิ์นั้นตั้งอยู่บนโนน แต่คนเก่าเขาบอกว่าไม่ใช่โนน เป็นทรายที่คนนับถือไปบูชา กองพอกๆ ขึ้นไปจนเป็นโนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ มีพระรูปหนึ่งออกมาสร้างวัด เรียกว่าหลวงพ่ออิฐ จะถามหาปีเดือนว่าได้สร้างเมื่อใดก็บอกไม่ถูก ได้ความแต่ว่าวัดนั้นได้สร้างมาแต่เมื่อยายแก่อายุ ๖๐ ปี ได้เห็นเป็นวัดอยู่แล้ว พระเป็นไทยบ้างลาวบ้างปนกัน มีพระบาทจำลอง ฤดูเดือนห้าราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์และพระบวช มาแต่ไกลจากเมืองพนมสารคามท่าประชุมและที่อื่นๆ เป็นตลาดนัดซื้อขายจอแจกัน ๒ วัน ๓ วัน และมีดอกไม้เพลิงบ้องไฟเป็นต้นมาจุดในการนักขัตฤกษ์นี้

ชาวบ้านที่ได้มาพบวันนี้ เป็นพวกบ้านเกาะสมอและ
ม่วงขาว ซึ่งพระศรีมหาโพธิ์อยู่เป็นพื้นเป็นลาวทั้งนั้น อยู่ข้าง
เป็นที่จะชื่นชมยินดี ต้องนั่งห้อยตีนให้กราบและเอาตีนทูนหัว
และขอให้ให้พรตามความปรารถนา คือถ้าทำนาก็ขอให้ให้พร
ว่าให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเป็นโรคอะไรต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง
แล้วขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย ให้ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก
ที่จะให้ทีเดียวพร้อมกันไปมาก ๆ ไม่ได้ ได้ความว่าพวกลาวเหล่า
นี้ยังคงใช้นุ่งซิ่นอยู่แต่ชั้นเก่า ๆ อายุ ๖๐ ปีขึ้นไปทั้งนั้น ผ้าที่จะ
นุ่งก็ได้ความลำบากเป็นอันมาก ทอเองก็ไม่ใคร่จะได้ดี ถ้าจะนุ่ง
ไหมต้องคอยพวกมรแหม่งลงมาจึงจะได้ซื้อ แต่พวกที่ต่ำอายุ ๖๐
แล้วไม่นุ่งซิ่น นุ่งผ้าเป็นไทยหมด ไม่ช้าในแถบข้างนี้จะไม่ได้เห็น
ลาวนุ่งซิ่นต่อไป คนที่มาเป็นอันมากนุ่งซิ่นไม่ถึงร้อยละสิบ ดงศรี
มหาโพธิ์นี้ ยาวยื่นออกไปจนถึงเมืองโพธิสัตว์และเมืองตะโหนด
ทำนาเข้าไปจนถึงชายดง ในดงก็ทำข้าวไร่ และทำไร่เข้าไปมาก
แต่ยังมีป่าทึบอยู่เป็นอันมาก ประหลาดมากที่แถบนี้ไม่มีช้างกวน
ช้างอยู่แถบเขาไม่ลงมาแม่น้ำ ด้วยเหตุฉะนั้นบ้านเรือนแถบนี้จึง
ได้แน่น หนา เพราะไม่ได้ความลำบากด้วยเรื่องช้าง และการหา
กินหมุนได้หลายทางเช่นกล่าวมาแล้วในหนังสือฉบับที่หนึ่งนั้น.

การเลี้ยงกรมมรุพงษ์เลี้ยงเรียกว่าข้าวห่อ แต่ที่แท้เป็นกระทงสังฆทาน กับข้าวทำดี เจ้าพระยาอภัยภูเบศรทำกับข้าวป่าเลี้ยง คือไก่เผา ปลาเผา มีผัดน้ำพริก ซึ่งเป็นของจะทำได้ในป่าง่าย ๆ ไม่สู้ต้องการภาชนะสำหรับหุงต้ม ทำอร่อยดีมาก

เลี้ยงกันแล้วกลับลงมาท่า ได้เลี้ยงน้ำชาอย่างสูง คือขนมจีนแกงไก่อีกครั้งหนึ่ง จึงได้ลงเรือล่องลงมาพลับพลาเมืองปราจีน การที่แก้โปรแกรมหน่อยหนึ่งนี้ เหตุด้วยพลับพลาที่ปราจีนสบายกว่าและคิดจะ แก้ตอน ปลายไม่ให้ต้อง ย้อน กลับขึ้นมาปากน้ำเจ้าโล้ และอยากจะดูคลองท่าถั่วสักหน่อยหนึ่งด้วย ได้เว้นเมืองปจันตคามเสียเพราะเหตุที่น้ำลดเรือโมเตอรจะขึ้นไปไม่ถึง ทางกระบิลก็ขึ้นไปไม่ได้อย่างเดียวกัน

ลืมบอกว่าช้างที่ไปวันนี้ เจ้าพระอภัยภูเบศรทำคอเองคล่องแคล่วดีมาก แต่ช้างใหญ่ๆ เขาส่งออกไปตระเตรียมที่สำหรับจะตามช้างสำคัญ พร้อมกันกับต่อเมืองนครราชสีมาชัยภูมิ ช้างที่เหลืออยู่นี้สำหรับตัวจะไปเข้ากองนั้นเอง ที่เลี้ยงช้างเจ้าพระยาอภัยภูเบศรย้ายจากปราจีนไปเลี้ยงสระขุด อยู่ในนี้แกทนปรับไปกินนาเขาไม่ไหว เพราะเหตุที่ดงพระรามเดี๋ยวนี้เป็นไร่ไปเกือบทั้งดงเสียแล้ว สังเกตจำได้เป็นความจริง เมื่อก่อนอยู่ที่ทุ่งพลับพลาแลดูยังเห็นดงพระราม เป็นป่าไม้ ที่สูงชอุ่มผิดกับไม้ริมฝั่งน้ำ ถ้าแลดูเดี๋ยวนี้ไม่มีใครบอกว่าดง อาจจะเข้าใจว่าเป็นไม้ริมฝั่งน้ำ

ได้อยากจะกล่าวถึงโยกราพีท่านอุบาลี (ปาน) อีก ของแกชอบกล ได้จริงอยู่บ้าง เหมือนอย่างดงพระรามกล่าวยืนยันว่าไม่มีปราสาทบ้านเมืองอะไรในนั้น เป็นแต่ที่ประพาสของเจ้าแผ่นดินโบราณ ซึ่งประทับอยู่ที่ดงละคร ตรงกับอย่างฝรั่งที่เรียกว่าชตติงล็อช คำที่ว่าพระรามนั้นเดิมอ่านว่าปรามเป็นดงปราม คือเป็นป่าที่ห้ามไม่ให้คนยิงสัตว์ เดี๋ยวนี้คนเข้าอยู่เกือบเต็มทั้งดง ไม่พบอะไรจริง ๆ แต่ดงละครมีที่ร้างโบราณสมที่กล่าวไว้

วันที่ ๑๙ ล่องจากเมืองปราจีนมาแวะกินกลางวันที่วัดนัยหนึ่งเรียกว่าอินทนิน นัยหนึ่งเรียกว่าอินทาราม แล้วล่องลงมากินที่ ๆ พักบางแตนลงไปทางในลัดประมาณสัก ๓ เลี้ยวใหญ่ ๆ ถึงปากคลองบางขนาก ปากคลองบางขนากนี้ เห็นจะเป็นคลองเก่าคดอ้อมวงไป แต่ล็อกที่ทำนั้นทำในคลองที่ขุดใหม่ ตัดในระหว่างคลองคดอย่างเดียวกับคลองท่าไข่ที่ล็อกนี้เป็นเวลาเป็นเวลาเบี่ดอยู่น้ำแรงมาก เรือโมเตอร์ขึ้นไปน้ำตีหัวบุ๋ดหันเกือบเข้าไปโดนประตู เบนหัวออกมาตรงช่องน้ำตีเรือเกือบจะหมุนกลับลงมา ต้องสาวเชือกพวนอย่างขันแก่งจึงขึ้นไปได้ กรมหมื่นมรุพงษ์เป็นผู้ไปในเรือที่นั่งรอง . ได้ออกปากชมเรือโมเตอร์นี้เป็นอันมาก ในการที่หยุดและเดินเลี้ยวว่องไวเหลือเกิน ถ้าเป็นเรือลำอื่นเห็นจะไม่พ้นอันตราย คลองต่อขึ้นไปยังคดเข้าไปอีก

เขาว่าลึกเข้าไปจึงจะตรง แต่เวลาไม่พอ กลับเสียแต่ยังไม่ถึงคลองตรง ขาล่องออกล็อกง่ายเพราะน้ำเชี่ยวกรากลงมาท่าเดียว

วันนี้ฝนตกเวลากลางวัน อากาศอับร้อนมา ๒ วัน ดูค่อยเปลื้องสักนิด มาตามทางก็ยังมีประปรายเป็นฝอย ๆ

วันที่ ๒๐ เมื่อคืนนี้จวนรุ่งหรือเช้าฝนตกอีก วันนี้จึงค่อยเย็นกลับเป็นหน้าหนาวไปใหม่ มีลมแรงแต่หนาวอ่อน ล่องลงมาจากพลับพลาแวะที่วัดผ่านตลาดกินข้าว วัดนี้ชื่อวัดใหม่ทั้งวัดไม่เป็นเรื่องอะไร แต่เป็นที่สังเกตว่าตั้งแต่พ้นวัดนี้ลงมาเริ่มจะถึงสวนเมืองฉะเชิงเทรา มีคลองลัดแห่งหนึ่งอยู่ฝั่งขวา ดูฝั่งทั้ง ๒ ฟากค่อยงดงามเพลิดเพลิน เพราะสวนจากและสวนใหญ่งามบริบูรณ์ตลอดทาง

แวะเข้าปากน้ำเจ้าโล้ ซึ่งเป็นลำน้ำไปพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตร ตอนข้างนอกจะราวกันกับแม่น้ำนครนายก ต่อเข้าไปข้างในจึงแคบลง เป็นที่สวนไร่บริบูรณ์ดีมาก ไร่สับปะรดแลสุดตาทั้ง ๒ ฟาก ต้นมะม่วงงาม ๆ แต่มีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเจ้าของไร่สับปะรดเหล่านี้เป็นจีนมาก มีไทยที่เป็นบีกแผ่นอยู่ก็หม่อมหลวงศิริลูกพระยาอิศรพันธุ์ เป็นไร่สับปะรดเข้าไปลึกมาก ครั้นเมื่อเข้าไปถึงข้างในยังมีที่ว่างเป็นตอน ยังจะจับทำไร่ได้อีกมาก ตามหน้าสวนเหล่านั้นมีสับปะรดแขวนไว้บ้างกองไว้บ้างรายเข้าไปตลอด ดูน่าสนุกคล้ายกันกับไร่พริกหอมกระเทียม

ในคลองดำเนินสะดวก สับปะรดฤดูที่กำลังดีขายราคายืนอยู่ในร้อยละบาท ถ้าเวลาที่พร้อมกันมาก ๆ มีสองร้อยต่อบาท สามร้อยต่อบาทอยู่ใน ๒ วัน ๓ วัน ในบีหนึ่ง ได้แวะเข้าซื้อ ๒ แห่ง บอกว่ารับประจำเขาไว้แล้วทั้ง ๒ แห่ง ต้องไปขืนซื้อจะยอมใช้ค่าปรับประจำให้ ก็ยังไม่ใคร่ยอมขาย แต่ตกลงราคาไม่เหมือนกัน รายที่สับปะรดไม่สู้ดีกลับเอาราคาร้อยละ ๕ บาท ๒ สลึง ที่ดีร้อยละ ๕ บาทถ้วน แต่ไม่ยอมขายให้มาก ได้พูดกันถึงเรื่องสับปะรดกลัก ที่นี่น่าจะทำได้ สับปะรดคงจะมีอยู่ในราว ๘ เดือนหรือ ๑๐ เดือน แต่ราคาไม่เสมอ ถ้าหากว่าจะมีผู้ทำจะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยบารมีเฉพาะจึงทำสำเร็จ ข้อหนึ่งคือรู้จักเอาใจพวกชาวไร่ไม่รังแกไม่โกงให้เชื่อถือ ข้อ ๒ ต้องไม่หรู โรงโกงที่จะทำต้องตามมีตามเกิดได้ ข้อ ๓ ต้องขี้เหนียวไม่ใช้สอยฟุมฟาย ข้อ ๔ ต้องกว้างขวางแก่ลูกค้าที่จะรับขึ้นไปจำหน่าย ถ้าผู้ประกอบด้วยองคคุณ ๔ อย่างนี้จึงจะอาจทำสำเร็จไม่จำเป็นจะต้องส่งออกไปขายเมืองนอก ส่งขึ้นไปขายเมืองเหนือ เพราะเวลานี้ใครไม่กินสับปะรดกลัก ลิ้นจี่กลักออกจะไม่เป็นเยนตล์แมน ข้อสำคัญที่สุดนั้น ต้องหากระดาษบีดกลักให้หรู ถ้ากินแล้วเสร็จจะไปทำกระโถนก็แลเห็นงาม ยังไม่แลเห็นคนไทย ๆ ที่ใครจะสามารถดังที่ว่านี้

เข้าไปทางอีก ๒ มินิตจะถึงที่ว่าการอำเภอ เชื่อว่าคงมีศาลามีมุขหลังหนึ่ง มีโรงช้างหลังหนึ่ง จะกลับไปถึงฉะเชิงเทรามืดค่ำไปจึงได้กลับเรือออกมา

วันนี้มีเหตุเรือโมเตอร์น้ำมันหมด หยุดเมื่อก่อนจะถึงเมืองฉะเชิงเทราสามเลี้ยว แต่อีกลำหนึ่งเหตุไฉนจึงยังไม่หมดไม่ทราบ ครั้นจะรอคอยให้เรือนัมเบอร์ ๑ ซึ่งบรรทุกน้ำมันแล่นตามมาข้างหลังมาถึง เห็นการจะยืดไป จึงได้ลงเรือลำที่น้ำมันยังไม่หมดลงมา ให้ลำแรกคอยเรือนัมเบอร์ ๑ พอได้น้ำมันเติมแล้วก็แล่นลงมาไม่ช้าสักเท่าไร ข้อที่เกิดเหตุขึ้นดังนี้ทำให้รู้สึกว่าน้ำมันที่บรรจุไปในเครื่องเห็นจะแล่นได้เพียง ๓ — ๔ ชั่วโมง จะต้องเติมทุกวัน ถึงเวลาหยุดกินข้าวกลางวันเคยเติมน้ำมัน หลวงฤทธิไปถามใครบอกว่าจวนถึงแล้วจึงไม่เติม มามีเหตุดังนี้ แต่จะเอาแน่นักยังไม่ได้ เรือนี้ไม่มีเสียหายอันใดเลย มีอย่างเดียวแต่เพียงเรายังไม่รู้เท่าทั่วถึง ต่อมีเหตุขึ้นจึงจะรู้ พลับพลานี้ทำที่หน้าเรือนกรมมรพงษ์ เป็นที่สบายดีมาก ของแจกก็อย่างข้างเก่ง วันนี้ถึงกางเกงเจ๊ก พรุ่งนี้ทำโปรแกรมจะให้แม่เล็กไปแม่น้ำเจ้าโล้ เพราะครั้งก่อนไม่ได้ไป

วันที่ ๒๑ เช้าลงเรือล่องลงไปดูคลองท่าถั่ว ซึ่งตั้งชื่อว่าคลองประเวศบุรีรมย์ ทางตั้งแต่บ้านเทศาลงไปประมาณชั่วโมงหนึ่ง ล็อกที่คลองนี้น้ำไม่สู้แรงเหมือนคลองขนาก ดูเป็นคลอง

ที่บริบูรณ์ดีมีบ้านเรือนรายสองฟาก มีเรือนฝากระดานก็มาก ลักษณะเดียวกันกับคลองแสนแสบ นาที่เสียไปคราวหนึ่ง เดี๋ยวนี้กำลังกลับดี แต่ไม่ทราบว่า ผักชวาบีดทางเสีย ที่สี่แยกเรือเดินเข้าออกไม่ได้ เตรียมไว้จะไปเตือนเจ้าพระยายมราช เรื่องผักชวานี้ร้ายกาจมาก ตามลำน้ำบางปะกงหน้าจ๋อย ๆ เพราะถูกน้ำกร่อยแต่ก็ไม่ไหลลงไปทะเลได้หมด เพราะน้ำไหลขึ้นก็กลับลอยขึ้น ข้อที่ว่ากระบือกินได้นั้น เป็นความจริง แต่กลับมีอันตรายมาก เหตุด้วยกระบือกินแต่ใบ ต้นรากแห้งติดอยู่กับดิน ครั้นถึงเวลาไถหว่านข้าวในนา พอน้ำมาผักชวาจำเริญเร็วก่อนต้นข้าว เบียดเสียดแทรกต้นข้าวลีบไปหมด โทษถึงจะต้องประหารให้หายขาดแต่ต้องเป็นการพร้อมกันทั้งหัวเมืองและในกรุง เวลานี้การที่จะคิดทำลายผักชวาในกรุงยังไม่ได้จับคิด อ่านให้เป็นการทำทั่วไป กินข้าวที่วัดเทพราช ซึ่งตั้งอยู่ในตำบลเดียวกันกลับมาแวะวัดโสทรซึ่งกรมหลวงดำรงคิดจะแปลว่า ยโสธรจะให้เกี่ยวข้องแก่การที่ได้สร้างเมื่อเสด็จกลับจากไปตีเมืองเขมร แผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถหรือเมื่อใดราวนั้น แต่เป็นที่น่าสงสัยด้วยเห็นใหม่นัก พระพุทธรูปว่าทำด้วยศิลาแลงทั้งนั้น องค์ที่สำคัญว่าเป็นหมอดีนั้นคือองค์ที่อยู่กลาง ดูรูปตักและเอวงามเป็นทำนองเดียวกันกับพระพุทธเทวปฏิมากร แต่ตอนบนกลายไป เป็นด้วยฝีมือผู้ที่ไปปั้น ว่าลอยน้ำมาก็เป็นความจริง เพราะ

เป็นพระศิลาคงจะไม่ได้ทำในที่นี้ ความนิยมนับถือในความเจ็บไข้อยู่ข้างจะมาก มีคนไปมาเสมอไม่ขาดจนถึงมีร้านธูปเทียนประจำอยู่ได้ ทั้งสี่สะพานและที่ประตูกำแพงแก้วกว่า ๒๐ คน ถามดูว่าขายได้อยู่ในวันละกึ่งตำลึง มีทอดติ้วพวกจีนเข้ารักษา เจ้าศรีไสยถวายกำปั่นเหล็กเจาะช่องไว้สำหรับเรี่ยไรใบหนึ่ง ไม่มีอะไรจะดูเลยในวัดนั้น

วันนี้เจ้าศรีไสยแจก เป็นการทั่วถึงทั้งทหารพลเรือน

วันที่ ๒๒ ล่องเรือมาแวะกินข้าวที่วัดคงคา เหนือหมู่บ้านบางปะกง มีคนมาคอยอยู่มาก มีจระเข้ด้วยตัวหนึ่งย่อมและอ่อนเสียเต็มทีแล้ว วัดนี้เป็นวัดเก่า โบสถ์เป็นเสาไม้ หลังคาสองชั้น มีมุขทะลึ่งออกไปข้างหัวข้างท้ายถึงแนวเฉลียง มีเสาเฉลียงรายรอบบรรจบมุขทะลึ่งหัวท้าย เสานั้นตั้งบนพนักซึ่งก่อเป็นผนังแต่ครึ่งหนึ่ง เหนือผนังตั้งฝากระดาน ภายในเขียนลายรูปภาพ ไม่เลวทีเดียวเหมือนที่เคยเลว แต่พระพุทธรูปในนั้นอยู่ข้างจะหยาบคายเป็นฝีมือเลวมาก

เวลาบ่าย ๓ โมงออกเรือจากวัดมาออกปากอ่าวบางปะกง แล่นมาในทะเลไม่สู้ห่างฝั่งนัก เรือกระบวนเขาเดินลึกกว่า เรือมกุฎราชกุมาร เรือเสือ และเรือตอบีโด มาทอดรายอยู่ที่ปากอ่าว มกุฎราชกุมารสลูต เรือครุฑเรือกระบี่ ๒ ลำเป็นเรือสำหรับที่จะเดินในทะเลเช่นนี้จริง ๆ เดินเร็วดีเป็นอันมาก ตั้งแต่วัดคงคามาจน ถึงพลับ พลา ที่ตรง ที่ทำล็อก หย่อน ชั่วโมง ครึ่งอยู่ ๒

นาที กรมหลวงดำรงคิดการเอะอะมาก ได้ให้ทำธงเหลืองแจกบรรดาโมเตอรทุกลำ เผื่อว่ามีเหตุขัดขวางในกลางทะเลยกธงเหลืองขึ้นให้เรือไปช่วย แต่ก็เป็นการเรียบร้อยดีไม่มีเหตุการณ์ถึงต้องยกธงเลย เพราะเหตุที่เรือโมเตอรทั้งปวงนั้นเรือไฟลากไม่ได้แล่นมาแต่สักลำเดียว

มิสเตอรวันดไฮเดอออกมาคอยจึงได้ไปดูที่ทำล็อก การทำรากแล้วสำเร็จกำลังตั้งประตู เป็นประตูที่ใหญ่กว่าเพื่อน เพราะคลองบางเหี้ยนี้ใหญ่กว่าคลองอื่น ๆ น้ำก็ลึกมากเวลาน้ำขึ้นลงถึง ๒ เมตรเศษ ที่ล็อกนี้เป็นทางระบายน้ำทางหนึ่ง ทางเรือเดินทางหนึ่ง ที่บางเหี้ยมีบ้านเรือนมาก แต่จะอยู่ในล็อกมาก ถ้าหากมีล็อกขึ้นเสียได้ ที่เหนือล็อกซึ่งว่างอยู่เห็นจะมีการเพาะปลูกขึ้นได้อีกมาก ได้ลงเรือพายขึ้นไปเหนือน้ำจนหมดหมู่บ้านแล้วลงไปใต้น้ำดูภูมิที่ พลับพลาที่นี่ทำใหญ่โตมาก แต่ใช้ไม้เล็ก ๆ ทั้งนั้น กรมสุขาภิบาลหรือตัวพระนรสาตรเป็นผู้คิดทำแต่ยุงอยู่ข้างจะร้ายกาจ ตั้งแต่มาไม่เคยมียุง พึ่งมามีวันนี้

วันที่ ๒๓ วันนี้ภาษาจีนไต้ก๋งเรือเขากล่าวว่าลมอยู่ข้างจะตึงที่แท้ไม่ใช่ลมไม่มี หรือลมพัดดังตึง ๆ ทั้ง ๒ อย่างเป็นที่มีลมมากสังเกตกันว่าเรือกระบวน เช่นเรือมาดออกไปอยู่ข้างจะมีทางที่จะเกิดอันตรายได้ พ่อจึงได้ไปแต่เรือโมเตอร ๒ ลำ เรือใครๆ ไม่ออกหมดผู้ที่มีเรือเช่นกรมมรุพงษ์ เจ้าศรีไสย กรมอดิศร มาลงเรือครุฑทั้งนั้น ออกไปเวลา ๕ โมงเช้า ถึงที่ปากอ่าวก็เห็นเรือ

พระองค์สายแล่นเข้ามาติดเสาเตรียมจะแล่นใบ นึกว่าจะกลับลำตามออกไปก็ไม่กลับ เรือเราออกไปแต่ ๒ ลำเท่านั้น ถูกคลื่นพอใช้ต้องปิดกระจกหน้า เพราะน้ำสาดเข้ามาเปียกเป็นฝ้าเหมือนฝนตก คลื่นตีข้างถูกหน้าบ้างถูกหัวบ้าง แต่เรือแข็งจริง ๆ ดูเหมือนยิ่งออกทะเลยิ่งแล่นเร็วขึ้น เพราะเรือรูปนี้สำหรับแล่นในทะเลสาบที่มีคลื่นลม ชอบกันกับที่จะสู้คลื่นเช่นนี้ แลดูเพลิดเพลินน่ารักเต็มที เรือเสือทะยานชลและตอบีโดมารายแล่นแห่ไปในที่ลึก คราวนี้เกิดเหตุหลวงฤทธิถนัดแต่เดินรถโมเตอรคาร์เห็นหมามันนอนกลางถนนแล่นหลีกมันเสียก็ได้ คราวนี้เห็นรั้วเข้าจะคิดหลีกเหมือนหมา หลีกมันก็ไม่พ้นเพราะมันเป็นแถวยาว เรือขวางคลื่นถูกลูกใหญ่ตบเข้า น้ำขึ้นจนถึงกราบแต่ไม่น่ากลัวอันตรายอะไรเลยเพราะรูปร่างมันแข็งนัก ออกอยากจะหยุด ๆ โปรเสตว่าไปไม่ได้ติดรั้ว จักรจะหัก ต้องอธิบายแก้ไขกันอยู่เป็นนานว่าเรือไฟเขาเดินก็ต้องผ่านรั้วเช่นนี้ทั้งนั้น ข้อที่กลัวจักรหักนั้น เมื่อเวลาถึงรั้วให้หยุดจักรเสียจึงเป็นอันสำเร็จผ่านรั้วได้สะดวกดี ข้อที่หลวงฤทธิกลัวนั้นเมื่อวานนี้เรือไฟจักรหักลำหนึ่ง เพราะมาฟาดเอารั้วเช่นนี้ น้ำที่กระเซ็นสาดเข้ามานั้นทำให้ไฟฟ้าเดินพร่าไปทั้งนั้น แต่ไม่มีเหตุขัดข้องอะไรแก่การเดินเครื่องเลย จีนไต้ก๋งว่าถ้าไปอ่างหินเห็นจะถูกคลื่นมากกว่านี้ จึงตกลงกันไปเมืองชล เมื่อไปถึงเข้าแล้วพบเรือไชยาจอดอยู่ในที่

นั้น แวะไปถามที่เรือไชยาถึงเรื่องน้ำ และขอยืมดิ่งเขาด้วย สมอสำหรับเรือก็มีมา แต่หลวงฤทธิไม่เอามา เพราะมันถนัดแต่เดินดิน ในแม่น้ำเห็นไม่ต้องการสมอจึงต้องไปอาศัยผูกที่อยู่ที่เรือเจ๊กเพราะหยั่งน้ำที่นั่นสามศอก เรือไชยาลากเรือไกรสรสีห์ไปแต่เช้าจึงจับเรือไกรสรสีห์ส่งกรมหลวงดำรงเจ้าพระยายมราชขึ้นไปตรวจทาง ได้ความว่าที่เรือเมล์ไปจอดอยู่ ๒ ลำน้ำลึก ๔ ศอกเข้าไปได้จึงได้แล่นเข้าไปเทียบขึ้นที่เรือเมล์ เรือเมล์เข้ามาจอดที่สะพานศาลเจ้าอยู่หว่างสะพาน หลวง เดิม และ สะพาน หน้า ที่ว่า การยาวกว่าทุกสะพานแต่แคบ เครื่องอานอะไรที่มีไปต้องขอแรงคนในเรือเมล์ช่วยเชิญตามเสด็จ เพราะมีมหาดเล็กไปแต่พระยาบุรุษกับพระนายเสมอใจเท่านั้น เจ้าพวกนั้นรีนรมย์กันมากตามเสด็จสะพรั่ง เดินกั้นร่มไปตามสะพานลมจัด รู้สึกจะเบ็นโจนร่มเสียให้ได้ เหมือนยังกับร่มมันจะพาตัวเราลงไปในเลน มีตำรวจภูธรนำคนหนึ่งด้วย เจ้านั่นก็เพิ่งมาอยู่ใหม่ถามอะไรไม่ได้เรื่องสักอย่างแต่ขยันดี ตลอดเมืองชลนี้ตั้งแต่ไฟไหม้แล้วไม่ได้เคยมาเห็นอีกเลย ดูครึกครื้นแข็งแรงขึ้น ที่ซึ่งเคยขายของสดเต็มถนนอยู่แต่ก่อนเดี๋ยวนี้เบ็นร้านขายของต่าง ๆ ทั้งสองฟาก แต่บางกอกทั้งนั้น ที่เราซื้อไม่ได้สักสิ่งเดียว กรมมรุพงษ์ออกตัวขึ้นมาเองว่าทีจะออกเตรียม ๆ เพราะแต่ก่อนเคยขายของสดอยู่เกลื่องเกลานัก เวลานี้ไม่มีใครอยู่ ชายกลางเข้าไปทำพลับพลา

ฉะเชิงเทรา ปลัดไปประจำอยู่อ่างหิน เหลือแต่กรมการผู้น้อย เดินกว่าจะไปสุดตลาดข้างใต้ถึงที่ว่าการไกลพอใช้ ร้อนเต็มที ทั้งใส่เกือกแต่เป็นเกือกชูบาง ยังร้อนขึ้นมาจนตีนพอง มีร้านถ่ายรูปร้านหนึ่งช่างจีนอยู่ข้างจะมีกัลยาณมิตร ได้เรียกให้ไปถ่ายรูปหมู่ที่ที่ว่าการ ที่ว่าการตั้งแต่โรงโทรเลขไปยังเป็นกำมะลอยอบแยบอยู่ทั้งนั้น แต่เขาอุตส่าห์ปุปะเยียวยาและรักษาสะอาดจริง ๆ การ งาน เป็นระเบียบเรียบ ร้อย ดีจริง ๆ เรื่อง กิน เกือบ จะเสียที เพราะกรมมรุพงษ์ให้เมียไปเตรียมทำกับข้าวไว้ที่อ่างหิน แต่เราไพล่ไปเสียบางปลาสร้อย ถ้าไม่ได้เตรียมตัวไปแล้วเป็นหาอะไรไม่ได้เป็นอันขาด มีแต่ขนม ขนมแล้วสารพัดจะมีฝอยทอง เม็ดขนุน ข้าวเหนียวห่อ ๆ เขาทำเป็นแท่งยาว ๆ ดีมาก เป็นของควรแก่กิจที่จะบริโภคแท้ไม่ใช่ของขายในตลาด และไม่ใช่สำหรับพระเป็นอันขาด ในบางกอกหาไม่ได้อย่างนี้ ส่วนของคาวนั้นไม่ปรากฏว่ามีอะไรนอกจากที่จะเป็นหมี่ แต่เผอิญเมื่อค่ำคืนนี้หลับไปแล้วให้เกิดวิตกวิจารณ์ขึ้นมาว่าคืบก็ทะเลศอกก็ทะเลพลาดพลั้งเข้าจะอด กรมมรุพงษ์แจกของแจกต่าง ๆ มีบีนโตอิต๊อดแจกสำหรับประจำเรือโมเตอรลำละใบเจือจะออกอี่ด้วย จึงลุกขึ้นบัญชาการในครัวให้เจ้าถนอมทำกับข้าวบรรจุลงเรือลำละใบ ครั้นเวลาวันนี้ขึ้นไปรวมกันกินทั้ง ๒ ใบเลี้ยงพอกันหมด และอร่อยอิ่มหนำสำราญ หลวงอำนาจจีนนิกรตามไปหาที่ที่ว่าการ เลยว่า

ให้เอาเรือฉลอมมารับที่สะพานหน้าที่ว่าการ เพราะจะเดินอ้อม กลับไปลงสะพานเดิมไม่ไหวทั้งไกลทั้งร้อน ที่น่าที่ว่าการนี้เขาขุดร่องพูนถนน ลงไปจนถึงชายเลนลึก จึงมีสะพานไม้ต่อไม่สู้ยาว ได้ลงเรือฉลอม ๒ ลำด้วยกันแล่นใบกลับมาที่สะพานศาลเจ้า ที่จริงสบายมาก ออกเสียดายว่ามาถึงที่เรือโมเตอรเร็วไป เพราะลมกำลังดีถ้าจะแล่นมาบางเหี้ย คงจะไม่ช้ากว่าเรือโมเตอรเท่าใด ขึ้นเรือโมเตอรกลับมาถึงเวลาบ่าย ๕ โมงเวลาเย็นลมอ่อนลงมาก แต่ไม่เรียบทีเดียวเหมือนเมื่อวานนี้ ระยะทางที่ไปวันนี้ ขาไปตั้งแต่พลับพลาที่ตรงล็อคในบางเหี้ยจนสะพานศาลเจ้าชั่วโมงหนึ่งกับ ๔๒ นาที ขากลับชั่วโมงหนึ่งกับ ๓๖ นาที เป็นอันเรือโมเตอรนี้ได้ออกทะเลมีคลื่นสมความปรารถนาที่ต้องการ แต่ถ้าหนักกว่านี้ไปเห็นจะเบียก

วันที่ ๒๔ โปรแกรมวันนี้อยู่ข้างจะเลอะเทอะเปลี่ยนแปลงมาก เดิมกำหนดอยู่ในราว ๔ โมง ออกจากบางเหี้ยเข้ามาทำกับข้าวกินที่พระสมุทรเจดีย์ เวลาบ่ายโมงหนึ่งตามเคย แล้วจะลงเรือไปเที่ยวคลองบางปลากด เวลาบ่าย ๕ โมงจึงจะขึ้นโมเตอรเตรียมกลับ ครั้นเวลาเช้าว่าลมจัดไปกว่าวานนี้ ซึ่งที่จริงก็รู้แล้วว่าเรือกระบวนคงต้องออกเที่ยงแล้ว หวังอยู่ว่าเรือโมเตอรคงจะมาได้ ครั้นเมื่อจะต้องออกเที่ยงเหมือนเรือกระบวน ก็ไม่มีประโยชน์อันใดที่จะรีบมา จะถึงปากน้ำก็บ่าย ๒ โมงเกินเวลา

กินข้าว จึงได้ทอดธุระเสียไม่รีบมา แต่เคราะห์ดีอย่างเมื่อวานนี้ได้หาบีนโตข้าวไว้ เรือกระบวนออกย่ำเที่ยงครึ่งไม่มีเรือครัวเหลืออยู่ แต่ได้กินข้าวในบีนโตที่เตรียมไว้บ่ายโมงหนึ่งตามเวลาที่เคย เวลาเช้าที่ว่างอยู่นั้น พวกราษฎรพากันอยากจะเห็น จึงออกไปให้เห็นและแจกเสมา พระครูปานมาหาด้วย พระครูปานรูปนี้เป็นที่นิยมกันในทางวิปัสสนาและธุดงควัตร มีพระสงฆ์วัดต่าง ๆ ไปเดินธุดงค์ด้วยสองร้อยสามร้อย แรกลงไปประชุมอยู่ที่วัดบางเหี้ยมีสัปบุรุษที่ศรัทธาเลื่อมใสช่วยกันเลี้ยง กินน้ำจืดที่มีไว้เกือบจะหมดแล้วก็ออกเดิน ทางที่เดินนั้นลงไปบางปลาสร้อยแล้วจึงเวียนกลับขึ้นมาปราจีน นครนายก ไปพระบาทแล้วเดินลงมาทางสระบุรี ว่ามาตามทางรถไฟ แต่ไม่ขึ้นรถไฟ เว้นไว้แต่พระที่เลื่อยล้าเจ็บไข้ ผ่านกรุงเทพฯ กลับลงไปบางเหี้ย ออกเดินอยู่ในแรมเดือนยี่ กลับไปวัดอยู่ในเดือนห้าเดือนหก ประพฤติเป็นอาจิณวัตรเช่นนี้มา ๔๐ ปีแล้ว คุณวิเศษที่คนเลื่อมใส คือให้ลงตะกรุดด้วยผูกมือรดน้ำมนต์ ที่นิยมกันมากนั้นคือรูปเสือแกะด้วยเขี้ยวเสือเล็กบ้างใหญ่บ้างผีมือหยาบ ๆ ข่าวที่ล่ำลือกันว่าเสือนั้นเวลาจะปลุกเสกต้องใช้เนื้อหมูเสกเบ่าไปยังไรเสือนั้นกระโดดลงไปในเนื้อหมูได้ ตัวพระครูเองเห็นจะได้ความลำบากเหน็ดเหนื่อย ในการที่ใคร ๆ กวนให้ลงโน่นลงนี่ เขาว่าบางที

ก็หนีไปอยู่ในป่าช้า ที่พระบาทก็หนีขึ้นไปอยู่เสียบนเขาโพธิ์ลังกา คนก็ยังตามขึ้นไปกวนไม่เป็นอันหลับอันนอน แต่บริวารเห็นจะได้ผลประโยชน์ในการที่ทำอะไร ๆ ขาย มีแกะรูปเสือเป็นต้น ถ้าปรกติราคาตัวละบาท เวลาแย่งชิงกันก็ขึ้นไปถึง ๓ บาท ว่า ๖ บาทก็มี ได้รูปเสือนั้นแล้วจึงไปให้พระครูปลุกเสก สังเกตดูอัชฌาสัยก็เป็นอย่างคนแก่ใจดีกิริยาเรียบร้อย อายุ ๗๐ แล้วยังไม่แก่มาก รูปร่างล่ำสันใหญ่โต เป็นคนพูดน้อย มีคนอื่นมาช่วยพูด

ได้ออกจากบางเหี้ยอีก ๕ มินิตจะบ่าย ๒ โมงบ่าย ๓ โมง ๓ ส่วน ถึงสมุทรเจดีย์ ข้าวก็กินมาแล้วจะไปเที่ยวข้างไหนเวลาก็ไม่พอ จะขึ้นรถโมเตอรแตรมก็กำลังแดดร้อน และนัดเขาไว้บ่าย ๕ โมงจะรออยู่จนเรือกระบวนมาถึงพร้อม ก็คงไม่เร็วกว่าบ่าย ๕ โมง เพราะพึ่งมาผ่านกันที่ปากอ่าว จึงตกลงหยุดบอกเลิกทางบกเสีย ขึ้นมาโดยทางแม่น้ำ คิดดูระยะตั้งแต่บางเหี้ยมาถึงปากน้ำกับปากน้ำขึ้นมาถึงหน้าวัดราชาธิวาสราว ๆ กัน รวมเวลาทั้ง ๒ ส่วน เป็น ๓ ชั่วโมงกับ ๕๔ นาที นับว่า ๔ ชั่วโมง แต่เรือเดินอย่างเต็มที่ มีแล่นช้าแต่ในคลองลัด กำลังน้ำมันของเรือที่กรอกไปพอทนได้ ๔ ชั่วโมง เมื่อแล่นเร็ว ๆ ดังนี้ แต่ถ้าแล่นช้า ๆ เปลืองน้ำมันน้อยกว่า นับว่าเป็นรู้กำลังเรือแน่นอนกันในครั้งนี้.

รัชกาลที่ ๖ เสด็จเมืองศรีมหาโพธิ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปเลียบมณฑลปราจีนบุรี ภายหลังที่เสด็จขึ้นเสวยราชย์แล้ว และเสด็จประทับอยู่ที่บ้านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม อภัยวงศ์) ผู้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยู่ในเวลานั้น เช้าวันหนึ่ง เสด็จโดยกระบวนเรือยนต์จากที่ประทับไปตามลำแม่น้ำ ระยะทางราวชั่วโมงเศษถึงท่าเรือ เสด็จขึ้นประทับพักบนพลับพลาบ่า ซึ่งปลูกขึ้นเป็นพิเศษ เพื่อให้มีเวลาจัดกระบวนเสด็จทางสถลมารคโดยช้างม้าและเกวียน ไปยังเมืองโบราณชื่อศรีมหาโพธิ

รูปร่างพลับพลาสี่เหลี่ยมเป็นปะรำหลังคามุงใบพลวง มียกพื้นสูงอยู่ตรงกลางเป็นที่ประทับและมีอัฒจันทร์ทั้งสี่ทิศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับอยู่บน พระเก้าอี้ กลางยกพื้นนั้น แต่พระองค์เดียว เจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จ เดินบ้างนั่งบ้างอยู่รอบยกพื้นที่ประทับนั้น ข้าพเจ้าเป็นเด็กผู้หญิงคนเดียวที่นั่งอยู่บนคันอัฒจันทร์พลับพลาทั้ง ๓ ด้าน (ด้านหลังเป็นแม่น้ำ) แน่นขนัด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้านายและข้าราชการ

ผู้ใหญ่ แถมข้าพเจ้าอีก ๑ คน ทรงเครื่องและแต่งตัวชุด "ไก่ป่า" สีเขียวสด ซึ่งพระราชทานให้แต่งในเวลาเสด็จประพาสต้น (นอกราชการ) กันทุกพระองค์และคน ผู้ชายใส่กางเกงขาสั้นสีเขียว เสื้อเชิ๊ตเขียว เสื้อโค๊ตเขียว และหมวกสักกะหลาดสีเขียว แต่ข้าพเจ้าได้พระราชทานแต่เสื้อโค๊ตและผ้าผูกคอ เครื่องแต่งตัวของข้าพเจ้าจึงมีผ้านุ่งจูงกระเบนสีเขียว เสื้อเชิ๊ตเขียว ผูกคอสีเขียว และมีริบบิ้นผูกหางเปียสีเขียวเท่านั้น

เรานั่งดูราษฎรที่พากันมาเฝ้าอยู่อย่างเพลิดเพลิน สักครู่ใหญ่ ๆ ได้ยินเสียงคนร้อง "เฮ" ขึ้นทางชายป่า ห่างจากที่ประทับราว ๑ กิโลเมตร ทุกคนมองดู แต่ไม่เอาใจใส่ อีก ๒--๓ นาทีต่อมา เสียง เฮ นั้นดังขึ้นและราษฎรที่นั่งอยู่ข้างหลังสุด (ใกล้ชายป่านั้น) ก็ลุกขึ้นวิ่งเฮเข้ามาทางพลับพลา คราวนี้พวกทหารมหาดเล็กที่ตามเสด็จก็วิ่งปรี่าดเข้าประจำที่รอบพลับพลาที่ประทับ เสียงใส่หอกปลายบีนดังกร่อกแกร่ก ๆ พวกราชองครักษ์ทั้งหมู่ชักบีนพก ชักดาบ ออกเตรียมพร้อม เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์วิ่งออกไปไต่สวนว่าอะไรกัน ยังไม่ทันได้ความเสียงเฮใหญ่ก็ดังขึ้นอีก คราวนี้ราษฎรทั้งหมดชักรวนเร ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ต่างคนต่างวิ่งเข้ามายังพลับพลาด้วยหวังพึ่ง เป็นหมู่ ๆ ทั้ง ๓ ด้าน พวกเฮที่วิ่งที แล้วหยุดนั่งเป็นพัก ๆ ทำให้แลดูเหมือนลูกคลื่นคนกำลังซัดเข้ามาที่พลับพลาทีละลูกใหญ่ ๆ พร้อมกับเสียงเฮ เจ้า

พระยาอภัย ฯ ออกไปยืนโบกมือห้ามอยู่หน้าพลับพลา และตะโกนอย่างสุดเสียงว่า “หยุด! หยุด!” อยู่ตลอดเวลา และสั่งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ออกไปสำรวจว่าอะไรกัน ในระหว่างนั้นราษฎรแถวหน้าเกิดลุกขึ้นวิ่งเข้ามาจนใกล้ที่ประทับ พอเห็นว่าเอาไว้ไม่อยู่แล้วเท่านั้น เจ้าพระยาอภัย ฯ ก็หันหลังวิ่งขึ้นบนพลับพลา กางมือกางขาหันหลังเข้ากั้นกางเอาพระเจ้าอยู่หัวไว้ พร้อมกับตะโกนอย่างหมดความยับยั้งไปยังพวกราชองครักษ์ว่า “ช่วยซี! ช่วยซี!”

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับ นิ่งเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น เจ้านายมีพ่อข้าพเจ้า ซึ่งเป็นเสนาบดีมหาดไทยในเวลานั้นยืนนิ่งจ้องท่าเอาความว่าอะไรกันอยู่กับพวกข้าราชการรอบ ๆ พลับพลานั้น ข้าพเจ้านั่งมองดูด้วยใจเต้นจนเกือบหนวกหู และนึกสงสารเจ้าพระยาอภัย ฯ เต็มที แต่ไม่รู้สึกกลัวอะไร จึงนั่งดูนิ่งโดยมิได้ลุกหรือเขยิบจากที่ ที่ใจเต้นมากเพราะได้เห็น ปืนออกจากซอง ดาบออกจากฝักทหารเข้าประจำที่ เป็นครั้งแรกในชีวิต

เมื่อเห็นทุกคนนิ่งพร้อมด้วยสติ เจ้าพระยาอภัย ฯ ก็รู้สึกตัว หยุดละโดดโลดเต้นยกมือขึ้นถวายบังคม แล้วกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานโทษ ตกใจเต็มที่” แล้วลงไปข้างล่างพลับพลา พอดีกำนันผู้ใหญ่บ้านกลับมารายงานว่า “ช้าง

กับม้าในกระบวนเกิดวิวาทกันขึ้น มันทำท่าจะพัดกัน คนเลี้ยงเอาไว้ไม่อยู่ ก็ร้องเรียกให้คนช่วย คนที่ได้ยินไม่รู้เรื่องก็วิ่งหนี คนอยู่ข้างหน้าตกใจ ถูกเขาผลักให้วิ่งก็วิ่ง เท่านั้น" ทุกคนอมยิ้ม บินกลับเข้าซอง ดาบกลับเข้าฝัก ทุกคนกลับลงนั่งพักจนหายเหนื่อยกันแล้ว กระบวนเสด็จก็ตั้งต้นออกเดินไปสู่จุดหมายปลายทาง เสวยกลางวันแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับตามทางเดิมโดยไม่มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น แต่ข้าพเจ้ากลับมาหัวเราะท่าทางเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ไปอีกหลายวัน ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ดีว่าท่านทำหน้าที่ของท่านอย่างน่าชมเชยและน่าสงสาร.

คัดจากพระนิพนธ์เรื่อง เสด็จเมืองศรีมหาโพธิ
พระนิพนธ์ หม่อมเจ้า พูนพิศมัย ดิศกุล
จาก หนังสือ ปาริชาต รายบักษ์ ฉบับปฐมฤกษ์
กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๒

บรรณานุกรม

๑. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. **ตำนานพระพุทธเจดีย์. ฉบับทรง** พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๓ หน้า ๖, ๑๕–๑๗, ๙๓ +

๒. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา.**ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ** พระนคร ศิลปบรรณาคาร, ๒๔๙๖. หน้า ๓๑–๓๖.

๓. ทองเปิ้ม บ้านด่าน. “ศรีมโหสถนคร” **สยามรัฐรายวัน** ๑๗ (๒๐–๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๐), หน้า ๕ +

๔. ประพันธ์ รัตนแพทย์. **เรื่องโพธิ์ศรีมหาโพธิ. พระนคร:** บุญส่งการพิมพ์, ๒๕๐๒. ๕๘ หน้า

๕. พระครูศรีมหาโพธิ์คณารักษ์ “ตำนานนครมโหสถ” **ช่อฟ้า. ๑** (พฤศจิกายน–ธันวาคม ๒๕๐๙), หน้า ๖๙–๘๐.

๖. ...“ประวัติจังหวัดปราจีนบุรี,” **ช่อฟ้า** ๒ (มกราคม, กุมภาพันธ์,มีนาคม เมษายน ๒๕๑๐), หน้า ๙๗–๑๐๒ +

๗. พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. “เสด็จศรีมหาโพธิ,” **ปาริชาต.** ๑ (กันยายน ๒๔๙๒) หน้า ๒–๓

๘. มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จ. **เที่ยวเมืองพระรวง.** ฉบับพิมพ์ครั้งที่สี่ ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาวิเชียรปราการ, **พระนคร:** โรงพิมพ์มหาดไทย, ๒๕๐๐ หน้า ๙–๑๐

๙. วิชาการ, กรม. **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี.** ฉบับพิมพ์ครั้งที่แปด พระนคร: โรงเรียนช่างพิมพ์วัดสังเวช, ๒๔๘๒, หน้า ๑–๑๒

๑๐. ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ.** สำนักพิมพ์คลังวิทยา, พระนคร, ป. พิศนาคะการพิมพ์ ๒๕๐๖, ๑๙๐ หน้า

๑๑. ศิลปากร, กรม. **เสด็จประพาสมณฑลปราจีน,** ฉบับพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนายทรงหยง ไชยนุวัติ, พระนคร : บุญส่งการพิมพ์,๒๖ หน้า

๑๒. ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. **โบราณคดีดงศรีมหาโพธิ์.** พิมพ์เนื่องในงานจัดโบราณคดีทัศนา ของคณะโบราณคดี, พระนคร: อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๐

๑๓. สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลาจารึกภาค ๓,** พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘, หน้า ๑๐๙–๑๑๔

ประกาศอนุโมทนา

คณะกรรมการวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ขออนุโมทนาในส่วนกุศลบุญราศีต่อท่านผู้มีรายนามข้างล่างนี้ ที่ร่วมสมทบทุนพิมพ์หนังสือเล่มนี้

ผู้จัดการร้านบล๊อก ท. ศิลป
หน้าวัดสระเกศ พระนคร
โทรศัพท์ ๘๑๒๖๔๕

ผู้จัดการร้านทำปก สุภาพนำช่าง
๑๑๓—๑๑๕ ถนนเฟื่องนคร
หน้าวัดราชบพิธ พระนคร

ผู้จัดการโรงพิมพ์ อักษรสัมพันธ์
๑๑๗—๑๑๙/๒ หน้าวัดราชบพิธ
พระนคร โทรศัพท์ ๒๙๗๓๒

แก้คำผิดที่สำคัญ

หน้า ๒๓

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๑ ถึงบรรทัดที่ ๒๗

แก้เป็น

คำแปลภาษาขอมตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๗ ถึงบรรทัดที่ ๒๗

หน้า ๒๘

สระน้ำด้านหลังวัด (บ่าช้า) ขนาด ๑๕×๒๕ เมตร

สระน้ำด้านทิศตะวันออก ขนาด ๒๐×๒๕ เมตร

หน้า ๒๖

บ้านเจ้าอลังการที่ผ่าน นางวิ่ง.....

แก้เป็น

บ้านเจ้าอลังการที่ผ่านนางวิ่ง

นอกจากความเหล่านี้แล้ว ยังมีคำผิดอีกหลายแห่งอันเนื่องมาแต่ ตัวหักระหว่างพิมพ์ ตรวจพลาด และถือสะกดการันต์ตามฉบับ จึงขอภัยมาเสีย ณ โอกาสนี้ด้วย.

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี